

'כתף לכתף'

מחקר מעקב אחר משפחות מסיימות

חיה אמזלג – באהר	נועה מנשה
דיגמה הערכה יישומית	כתף לכתף

סיוון תשע"ו יוני 2016

תקציר מנהלים

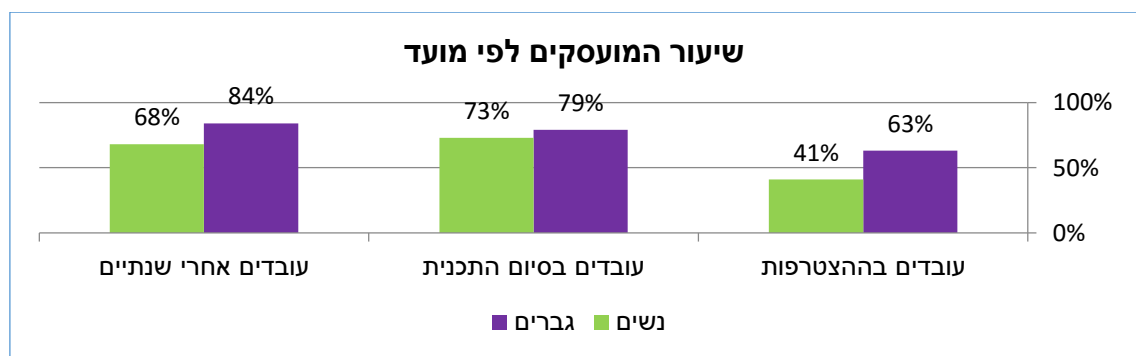
ארגון 'כתף לכתף' מפתח ומפעיל תכניות שונות בקידום והובלת משפחות בתהליכי שינוי ממצבים של משבר למצבים של חוסן נפשי, צמיחה ועצמאות, באמצעות מודל אימוני-רב מימדי והוליסטי, מכוון תוצאות, המתייחס לארבעה צירי עבודה מרכזיים מול המשפחה: איכות חיים; ניהול כלכלי, חיזוק התא המשפחתי ותעסוקה. הארגון מפעיל מוקדים באזורים גאוגרפים שונים ברחבי הארץ ועובד עם אוכלוסיות מכל המגזרים.

מחקר זה מציג לראשונה את מצב המשפחות, שנתיים לאחר סיום התהליך ב'כתף לכתף' ומאפשר לבחון את האפקטיביות של התכנית בטווח הארוך. המחקר התמקד במשפחות שסיימו תהליך של שנתיים בליווי 'כתף לכתף' באופן תקין (כלומר, ללא משפחות נושרות) לפחות שנתיים טרם מועד ביצוע המחקר. סך הכל השיבו על הסקר 82 משפחות מ-9 מוקדים ברחבי הארץ. מתוכן, היה מידע זמין להשוואה פרטנית, ברמת המשפחה, בין שלוש נקודות זמן – הצטרפות לתכנית, סיומה ושנתיים אחרי סיומה על 42 משפחות. לפיכך, במקביל נותח המידע על כלל המשפחות שבסקר ברמה הקבוצתית בלבד.

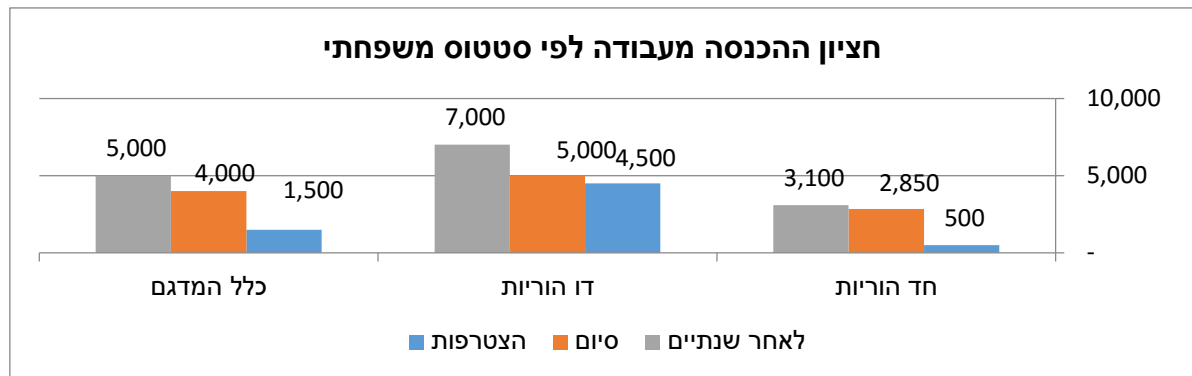
לחיצה על הכותרות תוביל להמשך קריאה מורחבת במסמך וצפייה בגרפים נוספים.

תוצאות של השוואה פרטנית (השוואה של אותן משפחות):

- **תעסוקה -** השינוי הבולט בתחום התעסוקה נמצא בקרב הנשים. השתתפות בתכנית 'כתף לכתף' ממריצה נשים לצאת לעבודה. אם בתחילת התכנית רק 41% מכלל הנשים במדגם עבדו, הרי שבסיומה שיעורן קרוב להכפיל עצמו (73%) ונותר גבוה, גם אם פחת במעט, שנתיים לאחר מכן (68%). **להלן התרשים**

- **הכנסה משפחתית מעבודה -** שנתיים לאחר סיום התכנית, מחצית מהמשפחות משתכרות פי 3.3 ממה שהשתכרו בתחילתה. כמו כן, בכל מועד בדיקה, ההכנסה החיצונית של המשפחות החד הוריות נמוכה כ-50% ויותר מההכנסה החיצונית של המשפחות שבראשן עומדים שני הורים. **להלן התרשים**

עבודה בתחילת התכנית של לפחות אחד מבני הזוג במשק הבית מנבאת את מידת השיפור במצבה של המשפחה.

- נמצא קשר מובהק בין עבודה בתחילת התכנית לשמונה משתנים, לדוגמא:
 - תעסוקת בני זוג** – שיעור גבוה יותר של בני זוג של עובדים משתלבים בעבודה מאשר בני זוג של מובטלים.
 - מיצוי תעסוקתי** – נשים ממשפחות שעבדו בתחילת התכנית עובדות בהיקפי משרה גדולים יותר מנשים ממשפחות שלא עבדו בתחילת התכנית ויותר מהן מועסקות במקצוען מאשר נשים ממשפחות שלא עבדו בהצטרפות לתכנית.
 - הכנסה משפחתית מקצבאות** – משפחות שעבדו בתחילה הפחיתו את הכנסתן מקצבאות לאחר שנתיים, בהשוואה להתחלה (חציון לאחר שנתיים 2,500 ₪ לעומת 3,500 ₪ בהצטרפות).
 - הסדר חובות** – בסיום התכנית, ליותר משפחות שעבדו בהצטרפות לתכנית יש כיום הסדר חובות – מלא או חלקי (86%) לעומת משפחות שלא עבדו בהצטרפות (44%).
 - קשר עם הרווחה** – יותר משפחות שלא עבדו בתחילת התכנית מטופלות ברווחה גם בסיום התכנית וגם שנתיים לאחר מכן בהשוואה למשפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עבד בהצטרפות לתכנית (100% לעומת 82%).

התוצאות של ההשוואה הקבוצתית מאשרות בחלקן את הממצאים שתוארו לעיל ואף מחזקות אותם.

- תעסוקה – רוב השינויים בתחום התעסוקה הם לטובה** – שיעור המועסקים עלה בקרב גברים ונשים כאחד, על אף שבקרב הנשים השיפור משמעותי יותר. התכנית תרמה להכשרה מקצועית של נשים, בעיקר. כ-48% מהנשים כיום דיווחו שיצאו להכשרה מקצועית מאז סיום התכנית לעומת 17% מהגברים.
- הכנסה משפחתית** – ניכרת עליה מובהקת ומשמעותית **בהכנסה המשפחתית משכר** ממוצע של 2,319 ₪ בחודש ל-4,579 ₪. במקביל, חלה ירידה בהכנסה המשפחתית מקצבאות. ממוצע הכנסה מקצבאות למשפחה עמד על כ-4,444 ₪ בחודש ואילו לאחר ארבע שנים הוא ירד ל-2,583 ₪. ממצא זה מדגים גם את התועלת הצפויה למדינה מתמיכה בתכניות להתמודדות עם עוני.
- חובות – מצבן של המשפחות מבחינת חובות והסדר חוב השתפר**. בהצטרפות לתכנית – לכ-100% מהמשפחות היו חובות ואילו כיום ל-79% מהמשפחות יש חובות. ומאלה שיש להם חובות ל-69% יש שליטה על החוב בדמות הסדר מלא/חלקי של תשלום.

- [קשר עם הרווחה](#) - שיעור המשפחות המטופלות ברווחה ירד במהלך ארבע השנים מ-92% ל-71%, עם 21% מהמשפחות אשר דיווחו במחקר שסגרו את התיק במהלך השנים מאז הצטרפו לתכנית.

מובילות כלכלית:

משפחות התכנית משתייכות ברובן לעשירון ההכנסה התחתון. בסיום התכנית נראית תזוזה קבוצתית מתונה כלפי מעלה בעשירוני ההכנסה. בחינה של הנתונים לפי משק בית מעלה כי התכנית מתניעה תהליך ההולך וצובר תאוצה גם לאחר הפרידה מהמלווה של 'כתף לכתף' - בסיום התכנית חמישית מהמשפחות שיפרו את מצבן ועלו בדירוג העשירונים ואילו שנתיים לאחר סיום התכנית הוכפל שיעורן ו-42% עלו בדירוג העשירונים. את התועלת למדינה משיפור במצבם הכלכלי של מוטבי התכנית ניתחנו לפי שיעורי מס הכנסה ורמת ההוצאה לתצרוכת.. מכיוון ש-42% ממוטבי המדגם עולים לפחות בעשירון אחד, הרי שבעקבות התכנית הם מתחילים לתרום להכנסות המדינה ממס הכנסה, גם אם שיעור קטן בהשוואה לשאר. יתר על כן, בשל המיסוי העקיף הרגרסיבי בדמות מע"מ, מכסים על דלק ועל סיגריות וכדומה, הרי שהעלייה בהכנסתן של משפחות התכנית מתבטאת בנטייה שולית גבוהה לצורך - כסף המגיע ישירות לקופת המדינה.

תפיסת התכנית ותרומותיה

המראיינים מדווחים על תרומות של 'כתף לכתף' להיבטים שונים בחייהם ברמה הנעה בממוצע בין בינונית-נמוכה לרבה בסולם 1-6. המראיינים תמימי דעים כי התרומה הגבוהה ביותר (ממוצע 3.9) מיוחסת ליצירת שינוי כללי בחייהם. תרומות גבוהות נוספות הן ליחסים במשפחה (3.7) ולטיפול בבעיות במשפחה (3.6). בחמשת ההיבטים הבאים – צורך במימוש זכויות, בהשלמת מוצרים וריהוט בסיסי, בסיוע בתעסוקת המשיב ובן/בת זוגו ובטיפול בבעיות במשפחה, ניכרת שונות רבה בין המשיבים. סביר להניח כי הדבר נובע מהרלוונטיות של ההיבטים השונים למצבה של המשפחה באותו היבט. משפחות יחידניות מייחסות תרומה רבה יותר לתכנית מאשר דו-הוריות (3.1 לעומת 2.1, בהתאמה). הרוב המוחלט של המשיבים לסקר (90%) ימליצו על התכנית למכריהם.

לסיום מובאות מספר [תובנות והמלצות](#) להמשך, שעיקרן –

- פיתוח מתכונת של תחזוקה או של התייעצות נקודתית למשפחות 'בוגרות' התכנית עשויה לתמוך בהישגי התכנית ולשמר אותם.
- להעמיק את השיח עם המדינה על ממצאי המחקר ולעודד אותה לגבש מדיניות התומכת בצמיחה מכלילה.

לסיום, 'כתף לכתף' מחוללת שינוי מהותי, משמעותי ומתמשך בחיי המשפחות שהיא מלווה. לא נוכל לומר בוודאות שכל המשפחות ממצות את הידע והכלים שמוקנים להם בתהליך הליווי כדי לפרוץ את מעגל העוני אולם, גם אם כן, עדיין קיימים חסמים מובנים המקשים על המשפחות להתמיד בחתירתן לשיפור ולשמור על רמת התנהלות מיטיבה. יש ביכולתה של 'כתף לכתף' לצמצם באופן חלקי את החסמים הללו באמצעות שכלול של אופני ההתערבות שלה אך, בחלקם חסמים אלו תלויים בגורמים שאינם בשליטת המשפחות ו/או 'כתף'. את המודעות לגורמים אלה יש לעורר באמצעות המשך של מחקרי הערכה ושל דיון עם קובעי המדיניות ברמה המקומית והלאומית.

תוכן עניינים

מבוא	עמוד
שיטה	
ממצאים	
א. השוואה פרטנית של משפחות	1
א.1. מאפיינים דמוגרפיים	2
א.2. עבודה	3-29
א.3. הכנסה מעבודה	3-16
א.4. שינויים בקשר עם הרווחה	3
א.5. עבודה בתחילת התכנית כמשתנה מסביר	5
א.6. מוקד כמשתנה מסביר	8
ב. השוואה קבוצתית	11
ב.1. עבודה	11
ב.2. הכנסה	14
ב.3. חובות	16-19
ב.4. תיק ברווחה	16
ג. איזון כלכלי	17
ד. מוביליות כלכלית	19
ד.1. תועלת למשפחה ולפרט	19-20
ד.2. תועלות למדינה	20-23
ה. תפיסת התכנית ותרומותיה	20
ה.1. דיווח על תרומות	22
ה.2. המלצה על 'כתף לכתף'	23-27
	23
	26
	28-30

דיון

ארגון "כתף לכתף" מפתח ומפעיל תכניות שונות בקידום והובלת משפחות בתהליכי שינוי ממצבים של משבר למצבים של חוסן נפשי, צמיחה ועצמאות.

ייחודה של העמותה הוא הפתרון ארוך הטווח המקיף והמעמיק שהיא מציעה למשפחות בהתאם למודל ייחודי שהעמותה פיתחה שהוא מודל חדשני - מודל אימוני-רב מימדי והוליסטי.

העיקרון המרכזי במודל העבודה הוא תפיסה הוליסטית ובניית תהליך **מוכוון תוצאות** בארבעה צירי עבודה מרכזיים מול המשפחה:

- איכות חיים – התייחסות הן לסביבה פיסית ולמצב הנפשי של בני הזוג
 - ניהול כלכלי – שיקוף ואיזון כלכלי, הסדרי פריסת חוב ותהליך של איזון, מיצוי זכויות
 - חינוך – חיזוק התא המשפחתי על ידי העצמת הורים, מתן כלים להתמודדות עם ילדים
 - תעסוקה – שילוב במעגל התעסוקה, אבחון וקידום בני הזוג למימוש עצמי ולהגדלת הכנסה מתעסוקה.
- ההתערבות מתייחסת לכלל הצירים והמערכות המשפיעות על חיי המשפחה ומתקיימים בניהם **קשרי גומלין בעלי משמעות מכריעה אחד על השני.**

הארגון פועל באזורים גאוגרפים שונים ברחבי הארץ ועם אוכלוסיות מגוונות – יהודים וותיקים, עולים מצרפת, עולים מברא"מ, אוכלוסייה ערבית, אוכלוסייה בדואית, חרדים, דתיים ועוד. המשפחות מופנות משרדי הרווחה והקליטה באזורים השונים ומתקבלות לפי עמידה במספר קריטריונים, בכדי להבטיח מוטיבציה ומוכנות לעבור תהליך של שינוי. אופי האוכלוסייה שמתקבלת לתהליך ב'כתף לכתף' הן משפחות בהן אחד ההורים לפחות נמצא בטווח הגילאים 22-55 שנים, יש למשפחה לפחות ילד אחד מתחת לגיל 18, ההכנסה לנפש של המשפחה לא עולה על 2,500 ₪ לנפש וההכנסה הכוללת לא עולה על 22,000 ₪ סך הכול לחודש. לרוב המשפחות שמגיעות יש חובות אך לא לשוק האפור וכן חובות המאפשרים לבנות הסדר ליציאה מהחובות.

התהליך מלווה במדידה של נתוני המשפחה בארבעת צירי העבודה תחילת התהליך ובסיומו (במוקדים בהם התהליך נמשך מעל שנה וארבעה חודשים מודדים גם באמצע). הארגון מודד את עצמו שנים רבות וכלי המדידה מתחדדים ומשתפרים משנה לשנה ותוצאות התהליך מאפשרות גם את שיווק התכנית והרחבתה וגם למידה מתמדת לשיפור.

מחקר זה מציג לראשונה את מצב המשפחות המסיימות תהליך ב'כתף לכתף' לאחר שנתיים ומאפשר לבחון את האפקטיביות של התכנית בטווח הארוך.

שיטה אוכלוסיית היעד

המחקר התמקד במשפחות שסיימו תהליך של שנתיים בליווי 'כתף לכתף' באופן תקין (כלומר, ללא משפחות נושרות) לפחות שנתיים טרם מועד ביצוע המחקר. קרי, באלה שסיימו תהליך ב- 2013 לכל היותר.

המדגם

המדגם מנה 188 משפחות מכלל המוקדים שפעלו בשנים הנזכרות למעלה. השאלון נבנה בהתאם לארבעת צירי העבודה שעליהם עובדות המשפחות בתהליך בארגון - איכות חיים, ניהול כלכלי, חינוך ותעסוקה.

בשלב הראשון נערך פיילוט על מדגם של כ-28 משפחות, באמצעות סקר טלפוני שביצעו מנחות משפחה וסטודנטיות לסוציולוגיה שלקחו חלק בפרויקט כחלק מלימודיהן בנושא ארגונים המחוללים אקטיביזם חברתי. בעקבות הפיילוט הוחלט לבצע את המחקר באמצעות מנחי המשפחות בארגון בשל הידע והמומחיות שלהם בשיחות הנוגעות לתהליך אותו עוברות המשפחות בארגון. מדובר על מנחים שונים מאלו שליוו את המשפחות במהלך התכנית. מנחי המשפחות עברו תדריך לפני ביצוע הראיונות הטלפוניים.

סך הכל השיבו על הסקר 82 משפחות, כ-43% מכלל המדגם.

מערך הבדיקה

נעשה שימוש במערך השוואה בין שלוש נקודות זמן – הצטרפות לתכנית, סיומה, שנתיים אחרי סיומה.

בשל היעדר תיעוד מסודר בשנים קודמות התקבלו אפשרויות ההשוואה הבאות:

- משפחות שעליהן יש נתונים בשלושת נקודות הזמן - 42 משפחות, 52% מהמשיבים למחקר ו- 22% מכלל המדגם.
- נתונים עדכניים על מצבן של משפחות "בוגרות" - 82 משפחות.

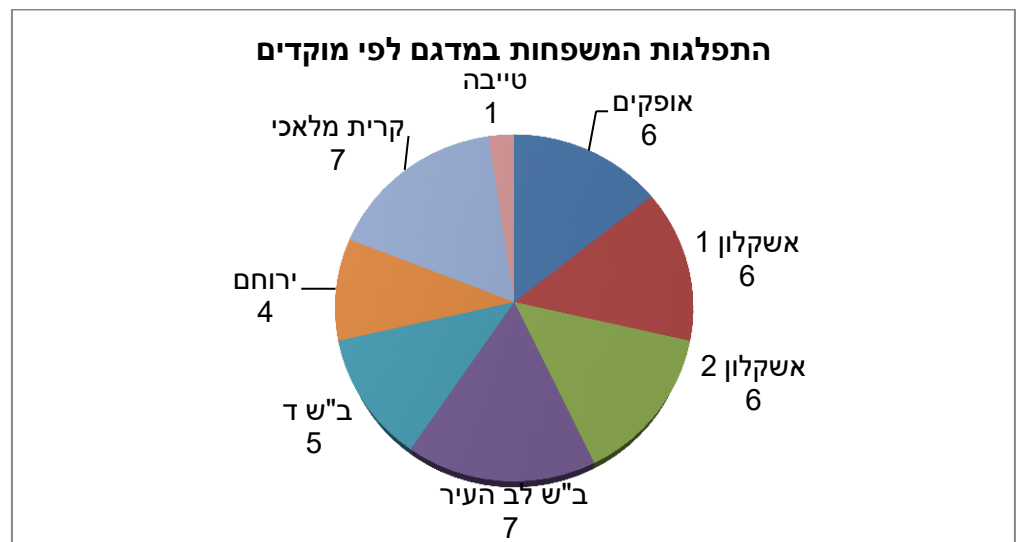
הסתייגויות מתודולוגיות

1. אופן ניסוח השאלות ואפשרויות התשובות היה לעיתים שונה בין נקודות הזמן ולכן בשלב סידור הנתונים החלטנו על ערכים מספריים מתואמים לכל שאלה וטיפולנו באופן פרטני בתגובות של מלל בהן היה צריך לקבל החלטות על אופן הקידוד.
2. בסוגיית האיזון בין הכנסות והוצאות מסתמך הניתוח על מדגם קטן של 22 משפחות שהיה מידע על כלל ההכנסות המשפחתיות ועל ההוצאות המשפחתיות שלהן.

ממצאים

א. השוואה פרטנית של משפחות

השוואה זו מבוססת על בחינת מצבן של 42 משפחות בשלוש נקודות זמן¹ - הצטרפות לתכנית, סיום קבלת הליווי ושנתיים אחרי סיום הליווי. כלומר, יש בידינו נתוני מעקב אחר המשפחות במדדים נבחרים על פני ארבע שנים.

'כתף לכתף' מלווה משפחות המתמודדות עם עוני עמוק – הן סובלות משיעור אבטלה גבוה (32% בקרב גברים ו 52% בקרב נשים), הכנסה נמוכה משכר עבודה (מחצית מהמשפחות משתכרות עד 1,500 ₪ מעבודה וההכנסה המרבית מעבודה עומדת על 10,000 ₪). לכולן יש חובות ולמרביתן (86%) תיק ברווחה. עוני בממדים המתוארים לעיל נמצא בשיעור גבוה יותר במוקדים הפועלים בישובים בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל ובקרב משפחות חד הוריות.

ככלל, לאורך הזמן נראית מגמה לפיה מצבן של המשפחות בסיום התכנית השתפר בהשוואה למצבן בכניסה. עם זאת, השוואה בין סיום התכנית לשנתיים לאחר מכן מלמדת כי על פי רוב לא נמשכה מגמת השיפור ובחלק מהמדדים המצב אף הורע.

מאפיינים דמוגרפיים

¹ משפחה אחת בלבד ממוקד טייבה ולכן המוקד לא נכלל בהשוואות בין המוקדים.

המשפחות במדגם הן צעירות, בטווח הגילים שבין 30-45 ולהן 3.2 ילדים בממוצע. למעלה ממחציתן משפחות חד-הוריות, שבראשן עומדת אשה (57%) ובממוצע, למרביתן תיק ברווחה (86%).

קיימים מספר הבדלים בולטים בין שבעת המוקדים:

- במוקד באר שבע לב העיר יש למשפחות מעט ילדים בהשוואה ליתר המוקדים (1.7 בממוצע לעומת 3.2 בסה"כ).

למשתתפים במוקד קרית מלאכי יש במובהק יותר ילדים (4.6 בממוצע) מאשר במוקדים -

○ באר שבע לב העיר (1.7)

○ אשקלון 1 (2.5)

למשתתפים במוקד באר שבע לב העיר יש במובהק פחות ילדים מאשר במוקדים -

○ באר שבע ד' (2.8)

○ אשקלון 2 (3.2)

○ אופקים (4.3)

- יש שונות רבה בין המוקדים באחוז המשפחות החד הוריות בטווח שבין 14% במוקד קרית מלאכי ל-100% במוקד ירוחם. מעניין לציין כי רק מיעוט מהמשפחות התפרקו במהלך השנים (כ 2-3 משפחות, 7%).

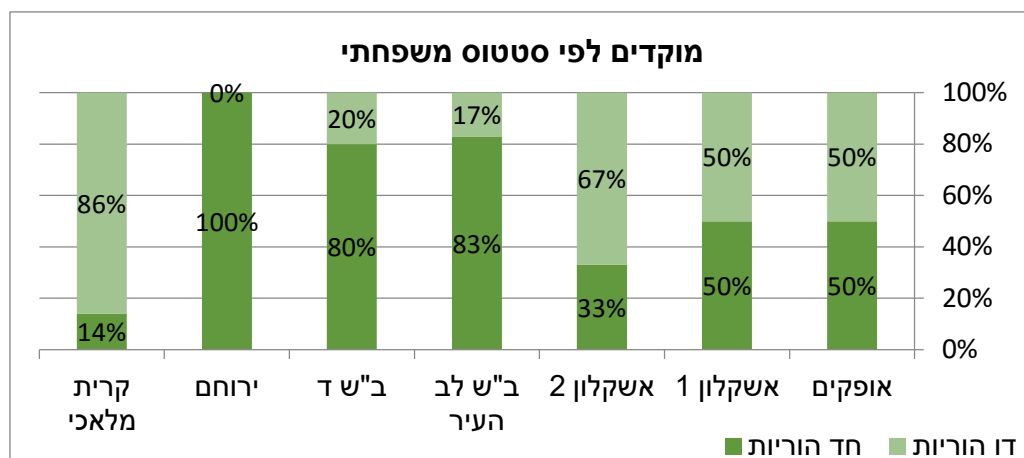
- במוקדים קרית מלאכי ואופקים מחצית ויותר מהמשפחות חרדיות לעומת היעדר חרדים מהמוקדים האחרים.

- במוקדים אופקים ואשקלון 2 שיעור נמוך של משפחות בעלות תיק ברווחה יחסית לשאר המוקדים (67% לעומת 86% עד 100%).

לוח 1: מאפיינים דמוגרפיים

	סה"כ	אופקים (6)	אשקלון 1 (6)	אשקלון 2 (6)	ב"ש לב העיר (7)	ב"ש ד' (5)	ירוחם (4)	קריית מלאכי (7)
גיל חציוני של רמ"ב	40-45	40-45	30-39	40-45	40-45	40-45	30-39	-
מס' ילדים ממוצע	3.2	4.3	2.5	3.2	1.7	2.8	2.8	4.6
אחוז חד הוריות	57%	50%	50%	33%	83%	80%	100%	14%
אחוז חרדים	12%	50%	0%	0%	0%	0%	0%	57%
תיק ברווחה	86%	67%	100%	67%	86%	100%	100%	100%

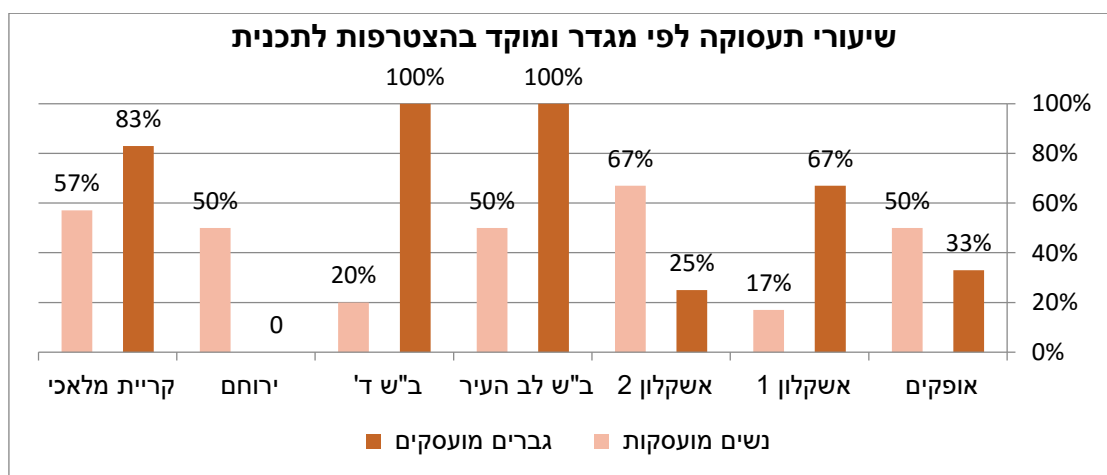
בחלק מהמוקדים רוב המשפחות שבמדגם מורכבות ממשק בית יחידי שבראשו אשה – ירוחם (100%), באר שבע לב העיר (83%) ובאר שבע ד' (80%). במוקדים אופקים ואשקלון מהוות המשפחות היחידניות מחצית ממשפחות המדגם.

1.א עבודה

נתוני תעסוקה בהצטרפות לתכנית:

ב-69% מהמשפחות (29) לפחות אחד מבני הזוג עובד. מתוכן, 11 משפחות הן חד הוריות (38%) ובכולן, ראש משק הבית היא אשה. ביתר 18 המשפחות שבראשן שני בני זוג, רק בשלש משפחות (17%) שני בני הזוג עובדים. באחרות, רוב המועסקים הם גברים (73%, 11). בשל מספר המשתתפים הקטן בכל מוקד לא מתאפשרת השוואה של היקף המועסקים ביניהם.

ככלל, שיעור הגברים המועסקים עלה על שיעור הנשים המועסקות (63% לעומת 48%, בהתאמה)². זאת, מלבד מוקד אשקלון 2 (67% מהנשים מועסקות לעומת 25% מהגברים) ואופקים (50% נשים לעומת 33% גברים). אולם, כפי שנראה בלוח 3 להלן, מיעוט מהמועסקים עובדים בהיקף משרה מלא. כמו כן, כל הגברים המועסקים

² המדגם כולל מספר גבוה יותר של נשים מאשר גברים ולכן אף כי המספרים המוחלטים נוטים בחלק מהנתונים לטובת הנשים הרי שבחישוב האחוזים מתוך כל תת קבוצה עשויים הגברים להראות תמונה יותר חיובית.

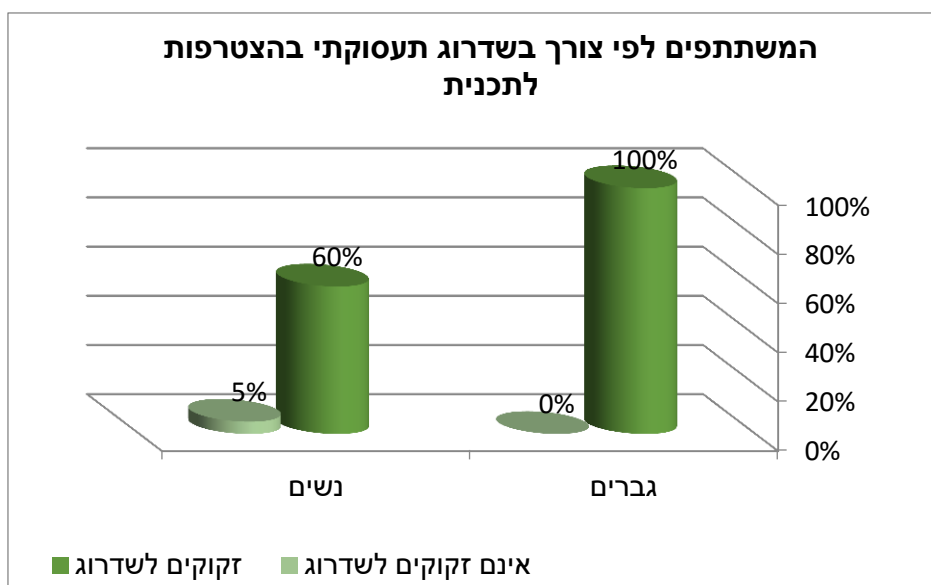
ו-60% מהנשים המועסקות מדווחים על צורך בשדרוג כלשהו בעבודתם – תנאים סוציאליים, שכר, תפקיד שאינו הולם את כישוריהם ועוד.

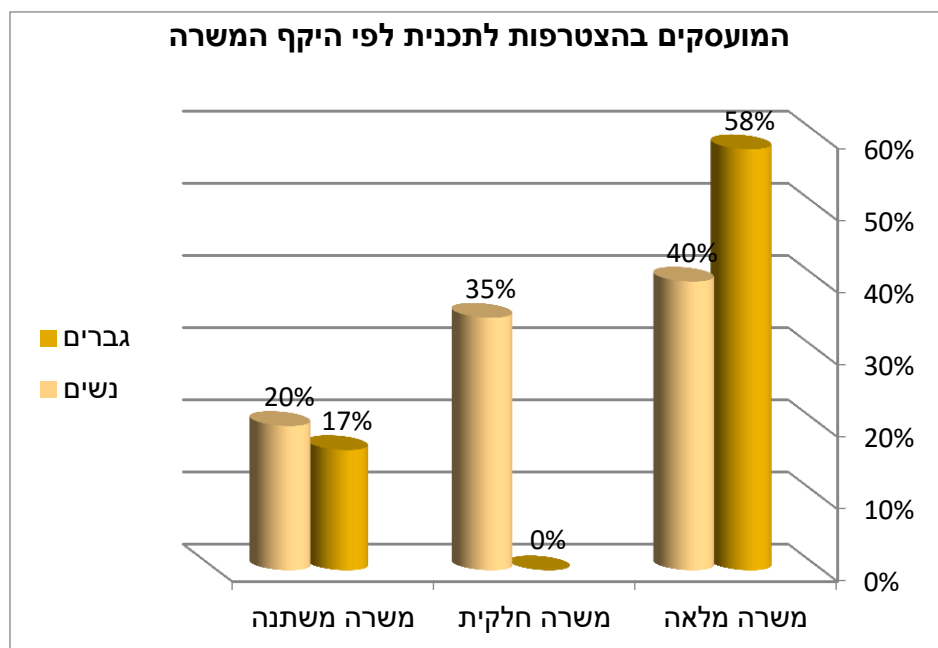
לוח 2: שיעור המועסקים בהצטרפות לתכנית

קריית מלאכי (7)	ירוחם (4)	ב"ש ד' (5)	ב"ש לב העיר (7)	אשקלון (6) 2	אשקלון (6) 1	אופקים (6)	סה"כ	
83%	-	100%	100%	25%	67%	33%	63%	גברים
57%	50%	20%	50%	67%	17%	50%	*48%	נשים
100%	50%	40%	71%	83%	50%	67%	69%	משפחות**

* כולל אשה ממוקד טייבה

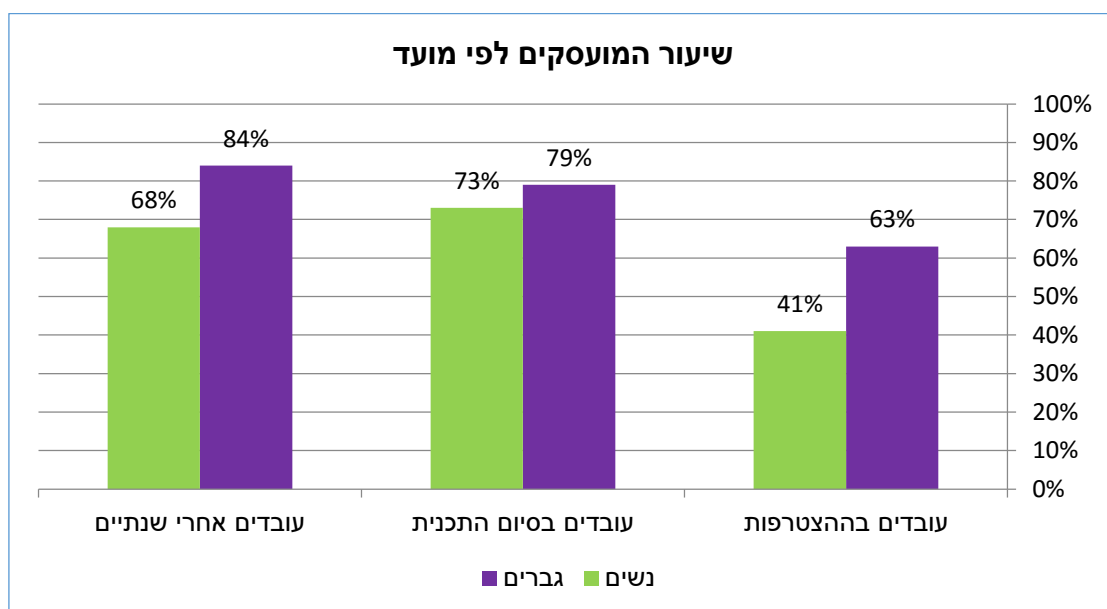
**מתייחס למשפחות שבהן עובד אחד לפחות

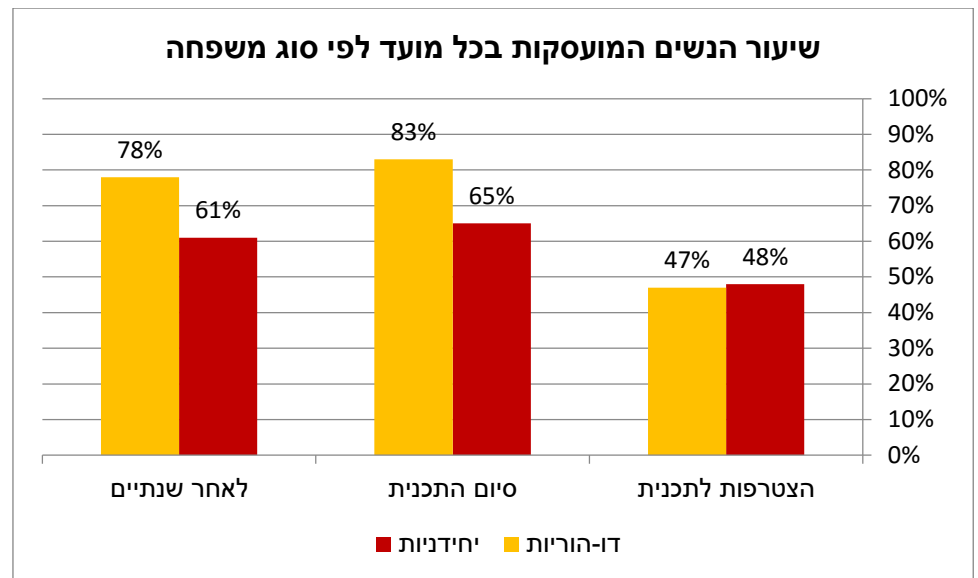

בחינה של השינויים בסיום התכנית ואילך

השינוי הבולט בתחום התעסוקה נמצא בקרב הנשים. השתתפות בתכנית 'כתף לכתף' ממריצה נשים לצאת לעבודה. אם בתחילת התכנית רק 41% מכלל הנשים במדגם עבדו, הרי שבסיומה שיעורן קרוב להכפיל עצמו (73%, $P < 0.001$) ונותר גבוה, גם אם פחת במעט, שנתיים לאחר מכן (68%, $P < 0.03$).

יתר על כן, אין הבדל מובהק בשיעור הנשים העובדות בין משפחות יחידניות ודו-הוריות בכל מועד – בהצטרפות לתכנית קרוב למחצית הנשים בכל קטגוריה עבדו (48% ו-47%, בהתאמה) ואילו בסיום התכנית ואילך שיעור העובדות עולה לכשני שליש ומעלה (ראה התרשים להלן). ההבדל בין המועדים נותר מובהק גם בתוך קבוצת המשפחות היחידניות ($P < 0.05$) וגם בתוך קבוצת המשפחות הדו-הוריות ($P < 0.004$).

שינויים בתעסוקה לפי מגדר

השוואה בין נשים לגברים מלמדת כי בסיום התכנית

- נשים משפרות את מצבן התעסוקתי יותר מגברים (כיוון שפחות מהן עבדו מלכתחילה).
- נשים יותר יצאו להכשרה מקצועית מאשר גברים - 51% (13) לעומת 16% (2).
- נשים מביעות שביעות רצון גבוהה יותר מעבודתן מאשר גברים (20%, 8 נשים לעומת 7%, 3 גברים, $P < 0.008$).

לעומת זאת, בסיום התכנית -

- גברים עובדים בהיקף משרה גדול יותר מנשים (74% לעומת 56%, בהתאמה $P < 0.006$ ו-84% לעומת 51% לאחר שנתיים, בהתאמה, $P < 0.005$).
- לגברים יש יותר אפשרויות קידום מנשים (47% לעומת 29%, בהתאמה, $P < 0.00002$). אולם פער זה לא נשמר שנתיים לאחר סיום התכנית (16% לעומת 7%, בהתאמה).
- שנתיים לאחר סיום התכנית, יותר גברים עובדים במקצועם מנשים (16% לעומת 12%, $P < 0.02$).

הבדלים מובהקים בתעסוקה שנתיים לאחר סיום התכנית לפי הבחנה בין מרכז ופרפריה

- בקרית מלאכי שיעור העובדים גבוה יותר מאשר
 - באופקים ($P < 0.04$)
 - בירוחם ($P < 0.02$)
 - ב"ש לב העיר ($P < 0.03$)
 - ב"ש ד' ($P < 0.02$)
- באשקלון 1 ובאשקלון 2 שיעור העובדים גבוה יותר מאשר בירוחם ($P < 0.03$ ו- 0.04 , בהתאמה).

א.2 הכנסה מעבודה

במשתנה זה ערכנו הבחנה בין משפחות שבהן שני בני הזוג אינם עובדים לבין משפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עובד.

בהצטרפות לתכנית מחצית מכלל המשפחות במדגם משתכרות סכום של 1,500 ₪ ומטה. יוצא דופן הוא מוקד קריית מלאכי עם מחצית מהמשפחות שהכנסתן מעבודה מגיעה עד 4,000 ₪.

בתחילת התכנית, השכר החציוני מתעסוקה בקרית מלאכי גבוה יותר מאשר ב:

- מוקד ב"ש ד' ($p < 0.02$), 4,500 לעומת 0 ₪

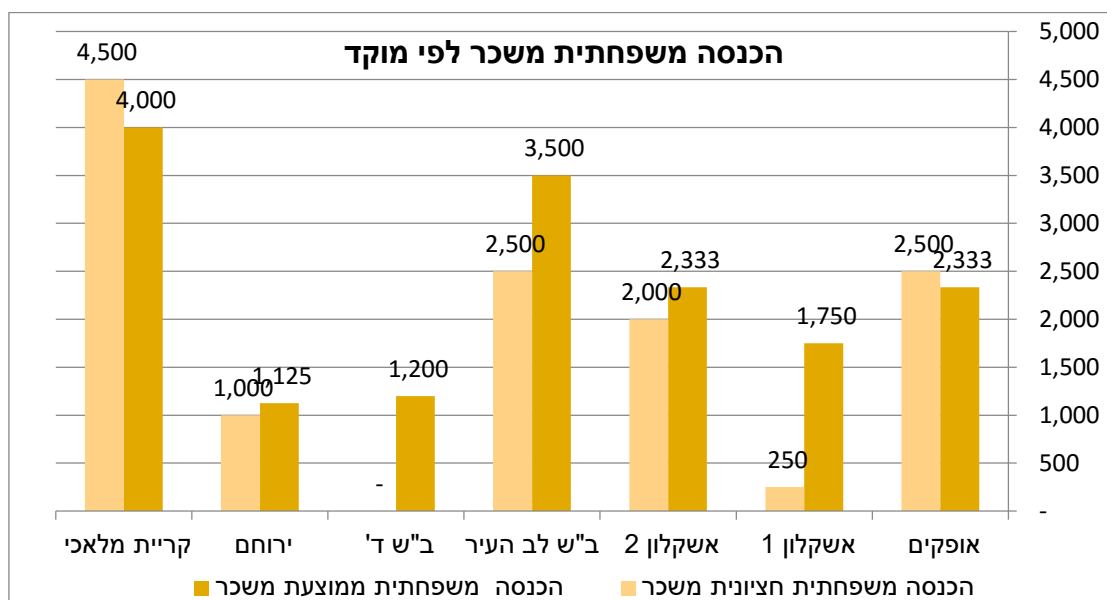
- מוקד ירוחם ($p < 0.01$), 4,500 לעומת 1,000 ₪

פער זה מדגים את ההבדל בין מרכז ופרפריה.

בקרב המשפחות העובדות - שלפחות אחד מבני הזוג עובד, ההכנסה החציונית עומדת על 3,500 ₪ והיא נעה בטווח שבין 500 ₪ ל 10,000 ₪. כאשר בוחנים משפחות אלה, נראה כי בשלושה מוקדים - אופקים, אשקלון 1 וקריית מלאכי, ההכנסה החציונית משכר גבוהה מהחציון של כלל המדגם ועומדת על 4,000-5,000 ₪ בחודש.

לוח 3: הכנסה חודשית משכר בהצטרפות לתכנית

קריית מלאכי (7)	ירוחם (4)	ב"ש ד' (5)	ב"ש לב העיר (7)	אשקלון 2 (6)	אשקלון 1 (6)	אופקים (6)	סה"כ	
כלל המדגם								
4,500	1,000	0	2,500	2,000	250	2,500	1,500	חציון
4,000	1,125	1,200	3,500	2,333.3	1,750	2,333.3	2,452	ממוצע
0-6,500	0-2,500	0-4,500	0-10,000	0-7,500	0-5,500	0-4,500	0-10,000	טווח
עובדים								
5,000	1,500	3,000	3,000	2,500	4,500	4,000	3,500	חציון
4,667	1,500	3,000	4,083	3,500	3,500	3,500	3,517	ממוצע
1,500-6,500	500-2,500	1,500-4,500	500-10,000	1,500-7,500	500-5,500	1,500-4,500	1,500-10,000	טווח

נתוני שכר שנתיים לאחר סיום התכנית:

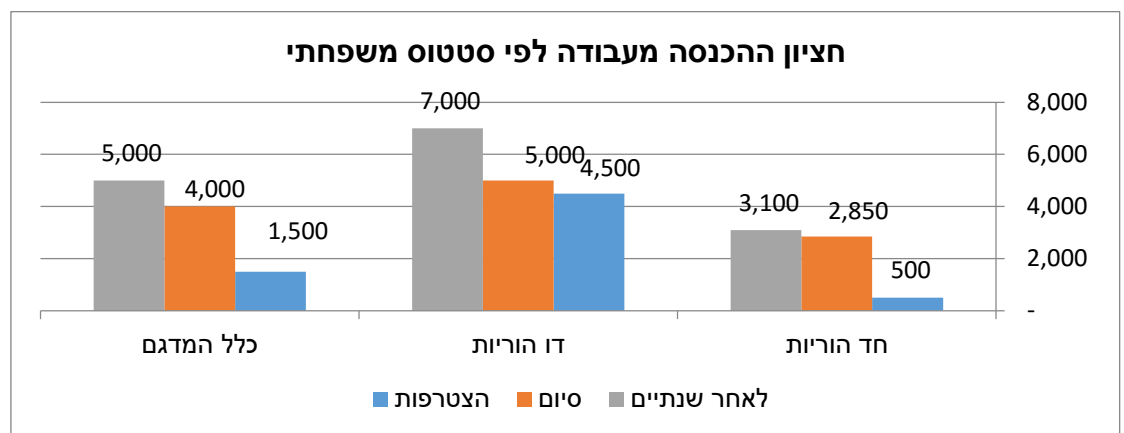
- **השכר החציוני מתעסוקה בקרית מלאכי גבוה יותר מאשר ב:**
 - אופקים ($p < 0.01$), 7,000 לעומת 3,850
 - ב"ש ד' ($p < 0.02$), 6,000 לעומת 1,800
 - ירוחם ($p < 0.005$), 7,000 לעומת 3,750
- **השכר החציוני מתעסוקה באשקלון 2, גבוה יותר מאשר ב:**
 - ב"ש ד' ($p < 0.02$), 6,000 לעומת 1,800

שינויים בין זמנים בתוך המוקדים השונים:

- שינוי מובהק בהכנסה החציונית משכר בין תחילת התהליך לסיום התהליך במוקדים:
 - אשקלון 2 ($p < 0.02$), 4,250 לעומת 2,000
 - ב"ש ד' ($p < 0.02$), 4,300 לעומת 0
- שינוי מובהק בהכנסה חציונית משכר בין תחילת התהליך להיום במוקדים:
 - אשקלון 2 ($p < 0.02$), 6,000 לעומת 2,000
 - אופקים ($p < 0.04$), 3,850 לעומת 2,500
 - קריית מלאכי ($p < 0.001$), 7,000 לעומת 4,500
 - ב"ש ד' ($p < 0.04$), 1,800 לעומת 0
- שינוי מובהק בהכנסה החציונית משכר בין סיום התהליך להיום:
 - קריית מלאכי, (7,000), $p < 0.002$ לעומת 4,000

השוואה של הכנסה מתעסוקה בין הזמנים, לפי סטטוס משפחתי:

מחצית מהמשפחות משתכרות כיום פי 3.3 ממה שהשתכרו בתחילת התכנית.

מחצית מהמשפחות החד הוריות משתכרות בכל מועד פחות ממחצית ההכנסה החציונית של המשפחות שבראשן עומדים שני הורים.

א.3 שינויים בקשר עם הרווחה

אם בהצטרפות לתכנית היו 86% (36) מהמשפחות מטופלות בלשכת הרווחה על רקע קשיים כלכליים, הרי שבסיום התכנית נסגר התיק ל-5 משפחות. במקביל, נפתח תיק ל-5 משפחות אחרות שהיו זכאיות לשירות ולא קיבלו אותו מסיבות שונות. כלומר, כתוצאה ממהלך של מיצוי זכויות. כך, שבסיום התכנית ל-95% מהמשפחות (40) היה תיק ברווחה. במועד ביצוע הסקר רק ל-34 משפחות (86%) יש עדיין קשר עם הרווחה.

א.4 עבודה בתחילת התכנית כמשתנה מסביר

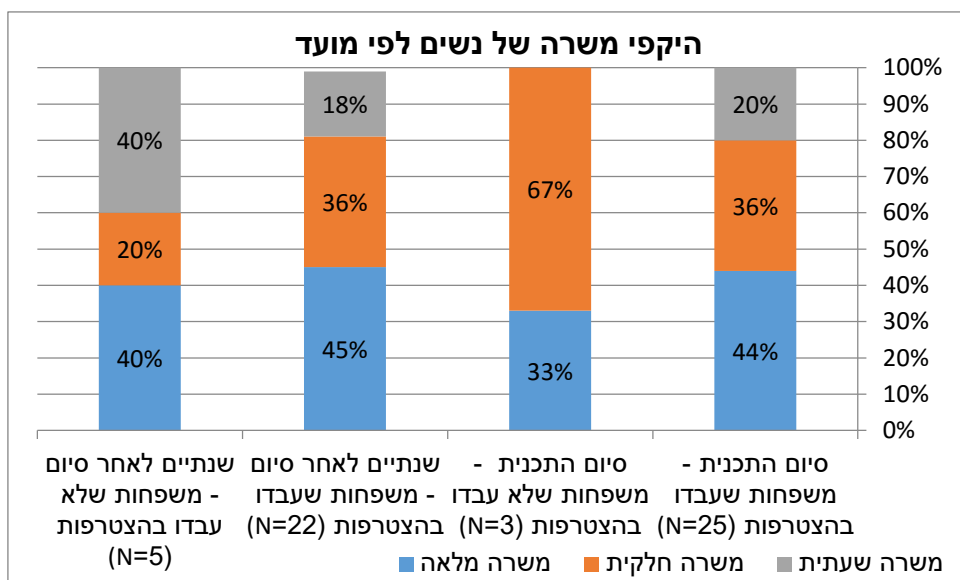
למרות שעובדים רבים משתכרים שכר מינימום ונמצאים מתחת לקו העוני, אחת מהנחות היסוד הנפוצות היא שעצם ההרגל לעבוד תמורת שכר תורם ליכולת של פרטים ומשפחות לשפר את מצבם הכלכלי. המדיניות הממשלתית מעודדת יציאה לעבודה בשכר ומקשה על קיום בכבוד מקצבאות בלבד.

לאור זאת, ביקשנו לבדוק אם יש קשר בין מצב שבו לפחות אחד מבני הזוג עבד בתחילת התכנית לשינויים שעברו במהלכה ואחרי סיומה. כלומר, האם עבודה בתחילת התכנית היא משתנה מנבא ליכולת של המשפחה לשפר את מצבה הכלכלי.

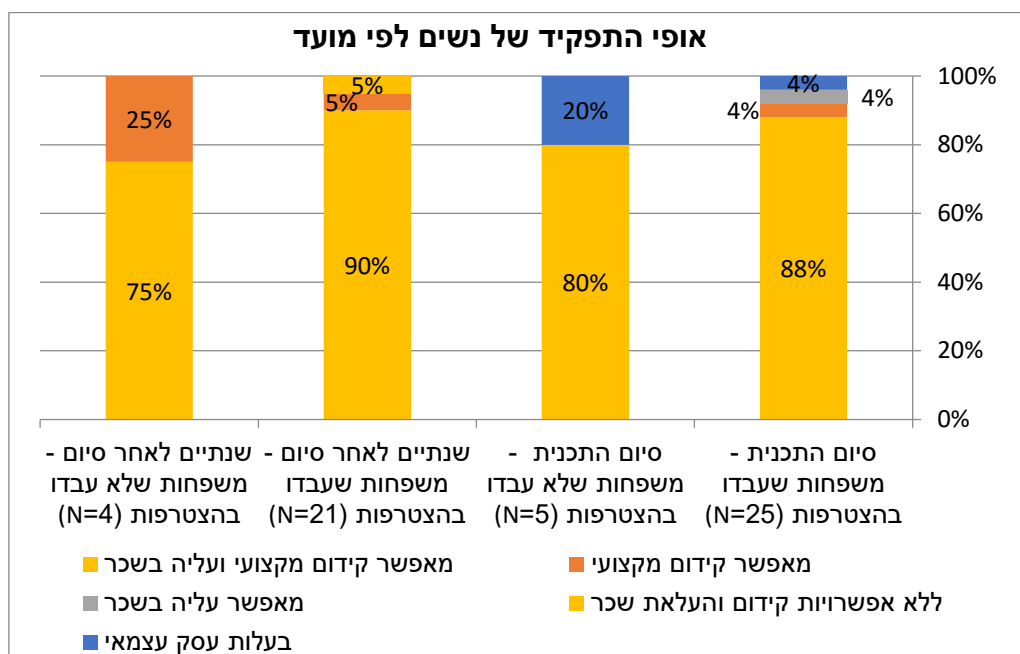
נמצא קשר מובהק בין עבודה בתחילת התכנית לשמונה משתנים: תעסוקת בני זוג; מיצוי תעסוקתי; הכנסה משפחתית משכר; הכנסה משפחתית מקצבאות; הוצאות משפחתיות; הסדר חובות; חסכון; וקשר עם הרווחה.

א.5 קשר בין עבודה בתחילת התכנית ומשתני תעסוקה

- כשאחד מבני הזוג עובד יותר קל לבן הזוג השני להשתלב בעולם העבודה. יותר גברים ממשפחות עובדות מועסקים בסיום התכנית (14,78% גברים לעומת גבר אחד, בהתאמה) ושנתיים לאחר התכנית (15,88% גברים לעומת גבר אחד, בהתאמה); וגם יותר נשים ממשפחות עובדות מועסקות בסיום התכנית (25,89% נשים לעומת 5,38% נשים, בהתאמה) ושנתיים לאחר מכן (23,82% נשים לעומת 5 נשים, בהתאמה).
 - נשים ממשפחות שעבדו בתחילת התכנית עובדות בהיקפי משרה גדולים יותר מנשים ממשפחות שלא עבדו בתחילת התכנית - גם בסיום התכנית וגם שנתיים לאחר מכן ($P < 0.001$). ראה התרשים שלהלן.

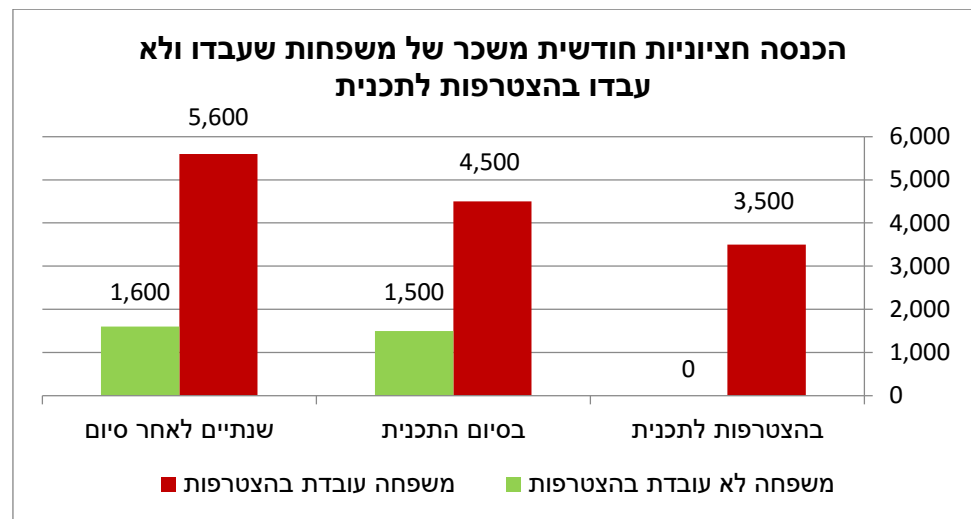

יותר נשים ממשפחות שעבדו בתחילת התכנית נוטות כיום להיות מועסקות במקצוען ($P < 0.03$), ראה התרשים להלן.

א.5. קשר בין עבודה בתחילת התכנית והכנסה משפחתית משכר

- משפחות שעבדו בתחילה ממשיכות לשפר את הכנסתן באופן מובהק מתחילת התכנית לסיומה ולאחר שנתיים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בעליה ההדרגתית של 1,000 ₪ בחציון ההכנסה משכר בכל מועד.
- יתר על כן, הכנסתן של משפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עבד בתחילת התכנית ממשיכה להיות גבוהה יותר בסיום התכנית ולאחר שנתיים מהכנסתן של משפחות שלא עבדו בהצטרפות לתכנית, גם אם נקלטו בעבודה בהמשך הדרך.
- עם זאת, יש לציין כי גם משפחות שלא עבדו בהצטרפות לתכנית משפרות הכנסה מתחילת התכנית לסיומה.

א.5.ב. קשר בין עבודה בתחילת התכנית והכנסה מקצבאות

- בתחילת התכנית, ממוצע ההכנסה מקצבאות של משפחות שלפחות אחד מבני הזוג עבד בהצטרפות לתכנית היה גבוה יותר מזה של משפחות שלא עבדו (5,621 ₪ לחודש לעומת 3,269 ₪, בהתאמה, $P < 0.04$) ואילו ההכנסה החציונית מקצבאות היתה זהה (3,500 ₪ בחודש).
- משפחות שעבדו בתחילה הפחיתו את הכנסתן מקצבאות לאחר שנתיים, בהשוואה להתחלה (חציון לאחר שנתיים 2,500 ₪ לעומת 3,500 ₪ בהצטרפות, $P < 0.02$).

א.5.ג קשר בין עבודה בתחילת התכנית והסדר חובות

אמנם בתחילת התכנית לכל המשפחות יש חובות, אולם, בסיום התכנית, ליותר משפחות שעבדו בהצטרפות לתכנית יש כיום הסדר חובות – מלא או חלקי לעומת משפחות שלא עבדו בהצטרפות (הסדר מלא - 59% לעומת 33% בהתאמה; הסדר מלא וחלקי 86% לעומת 44%, בהתאמה).

א.5.ד קשר בין עבודה בתחילת התכנית, הוצאות משפחתיות וחסכון

- ההוצאה החציונית החודשית של משפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עבד בהצטרפות לתכנית גדלה באופן מובהק מסיום התכנית לכיום (מ-5,600 ₪ בחודש ל-7,000 ₪, $P < 0.005$).
- במועד ביצוע סקר ההוצאה החציונית החודשית של משפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עבד בהצטרפות לתכנית גבוהה מזאת של משפחות שלא עבדו בתחילתה (הוצאה חציונית 7,000 ₪ לעומת 5,000 ₪, בהתאמה, $P < 0.05$).
- על אף זאת, עד סיום התכנית משפחות שלא עבדו בתחילת התכנית הצליחו לחסוך באופן מובהק ($P < 0.003$) ואילו במשפחות שעבדו ההבדל בין המועדים ביכולת לחסוך אינו מובהק³.

א.5.ה קשר בין עבודה בתחילת התכנית וקשר עם הרווחה

- שלא במפתיע, יותר משפחות שלא עבדו בתחילת התכנית מטופלות ברווחה גם בסיום התכנית וגם שנתיים לאחר מכן בהשוואה למשפחות שבהן לפחות אחד מבני הזוג עבד בהצטרפות לתכנית (100%, 13 לעומת 82%, $P < 0.005$).

א.6. מוקד כמשתנה מסביר

נמצא קשר מובהק בין זהות המוקד לחמשת המשתנים הבאים: חובות; הסדר חובות; הכנסה מקצבאות; הוצאות משפחתיות; וחסכון.

א.6.א קשר בין מוקד וחובות

- בסיום התכנית, ליותר משתתפים במוקד קרית מלאכי יש חובות (100%) מאשר – באר שבע לב העיר (57%)

³ יתכן שהדבר נובע ממספר המרואיינים הקטן, שכן רמת המובהקות קרובה לסף של 0.05.

- באר שבע ד' (60%)
- בסיום התכנית, לפחות משתתפים במוקד **באר שבע לב העיר** יש חובות (57%) מאשר במוקדים
 - אשקלון 2 (100%)
 - ירוחם (100%)
- כיום, לפחות משתתפים במוקד **אופקים** יש חובות מאשר במוקדים
 - ירוחם (100%)
 - אשקלון 2 (100%)
 - באר שבע ד' (60%)

בסיום התכנית לרוב המשפחות במוקד אופקים יש הסדר חובות (80%) לעומת אף לא משפחה אחת במוקד אשקלון 2.

א.6.ב קשר בין מוקד והוצאה משפחתית בחודש

- בסיום התכנית, נמצא הבדל מובהק ברמת ההוצאה המשפחתית בחודש בין המשפחות במוקד **באר שבע לב העיר** (6,500 ₪), הגבוה מרמת ההוצאות של המשפחות במוקדים
 - אופקים (5,250 ₪)
 - אשקלון 2 (3,500 ₪)
- למרות הפערים, נמצא כי המשפחות בשלשת המוקדים בעלות מאזן חיובי בין רמת ההוצאות החודשיות שלהן לבין רמת הכנסות משכר וקצבאות.
- אין בידינו מידע לגבי רמת ההוצאות המשפחתית בהצטרפות לתכנית ולכן לא נוכל לקבוע אם הפער בין המוקדים היה מלכתחילה או נוצר בהמשך התהליך.

א.6.ג קשר בין מוקד והכנסה מקצבאות

בתחילת התכנית, נמצא הבדל מובהק ברמת ההכנסה מקצבאות בין מוקד **באר שבע-לב העיר** (הכנסה ממוצעת של 2,244 ש"ח) לבין מוקד באר שבע ד' (1,483 ₪) ומוקד ירוחם (1,750 ₪), מצד אחד ולבין מוקד אופקים (2,333), מצד שני. כלומר, בבאר שבע-לב העיר המשפחות ממשות יותר את זכויותיהן מאשר בבאר שבע שכונה ד' וירוחם אך, פחות מאשר באופקים.

אולם, בסיום התכנית היטשטשו הבדלים אלה נעלמו ולעומתם נוצר הבדל מובהק בין מוקד ירוחם למוקד באר שבע ד'. במוקד ירוחם מימוש הזכויות כמעט הכפיל את ההכנסה מקצבאות (3,189 ₪ בסיום התכנית לעומת 1,750 ש"ח בהצטרפות לתכנית) ואילו במוקד באר שבע ד' לא חל שינוי (1,483 ₪ בהצטרפות לתכנית לעומת

1,490 ש"ח בסימה). לצערנו, אין בידינו מידע האם במוקד באר שבע ד' מימשו המשפחות את כל זכויותיהן לקצבאות מלכתחילה ולכן לא ברור אם היה מקום לשיפור בהיבט זה.

הממצא שלעיל מעיד על היכולת של התכנית לסייע למשפחות במיצוי זכויותיהן מול המוסד לביטוח לאומי ובו בעת גם מעלה שאלה האם בכל המוקדים יכולת זאת ממומשת במלואה

א.6. ד. קשר בין מוקד וחסכון

בישראל, מיעוט מהאוכלוסייה מצליח לחסוך מדי חודש. כדי לסבר את האוזן, 35% מהישראלים בגילאי 25-50 אינם חוסכים אף לא שקל אחד מעבר להפרשות לפנסיה או קרן השתלמות היורדות דרך תלוש השכר, אם הן קיימות⁴. התופעה ניכרת בכל המעמדות, וגם בקרב אקדמאים, שם 28% מבני 25-50 אינם חוסכים. בסקר שנערך על ידי מרכז המידע והמחקר של הכנסת בשנת 2013⁵ חולקו הנשאלים לארבע קבוצות של מעמד כלכלי – נמוך, בינוני, בינוני-גבוה וגבוה. רק 25% מהנשאלים מהמעמד הגבוה השיבו שהם מצליחים לחסוך בכל חודש. בקרב יתר המעמדות שיעור החוסכים נע בין 4%-8%.

על רקע זה, לא מפליא כי בסיום התכנית, נמצא כי בעוד במוקד קרית מלאכי כל המשפחות חוסכות באופן קבוע, לא כן בארבעה מוקדים אחרים - ירוחם; באר שבע ד'; באר שבע לב העיר; ואשקלון 2.

המשפחות במוקד ירוחם מצליחות פחות לחסוך בקביעות לעומת המשפחות בשלשת המוקדים אשקלון 2; אשקלון 1; אופקים. יש לזכור כי בירוחם כל המשפחות הן יחידניות שבראשן נשים – שני מאפיינים "המזכים" את המשפחה בהכנסה נמוכה יותר יחסית למשפחות דו הוריות ו/או משפחות יחידניות שבראשן גבר.

ב. השוואה קבוצתית

השוואה זו מבוססת על בחינת מצבן הקבוצתי של המשפחות במדגם בהצטרפות לתכנית ושנתיים לאחר סיום הליווי. כלומר, ארבע שנים לאחר מכן.

לוח 4: המדגם להשוואה קבוצתית

נשים (N)	גברים (N)	משפחות (N)	
117	62	117	בהצטרפות לתכנית
80	41	81	שנתיים לאחר סיום התכנית

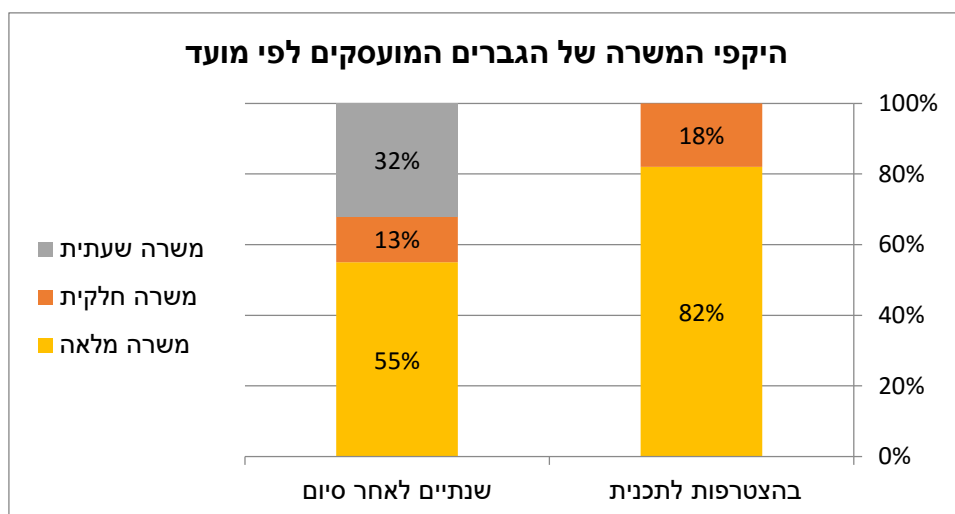
ובקרב Panel4all 322 סקר שנערך באוגוסט 2011 בעבור "מוסף כלכליסט" בידי מכון המחקר "פאנלס", באמצעות פאנל המשיבים מרואיינים המהווים מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית בגילי 25-50

⁵ http://www.yedid.org.il/includes/download_do.php?file_loc=2070

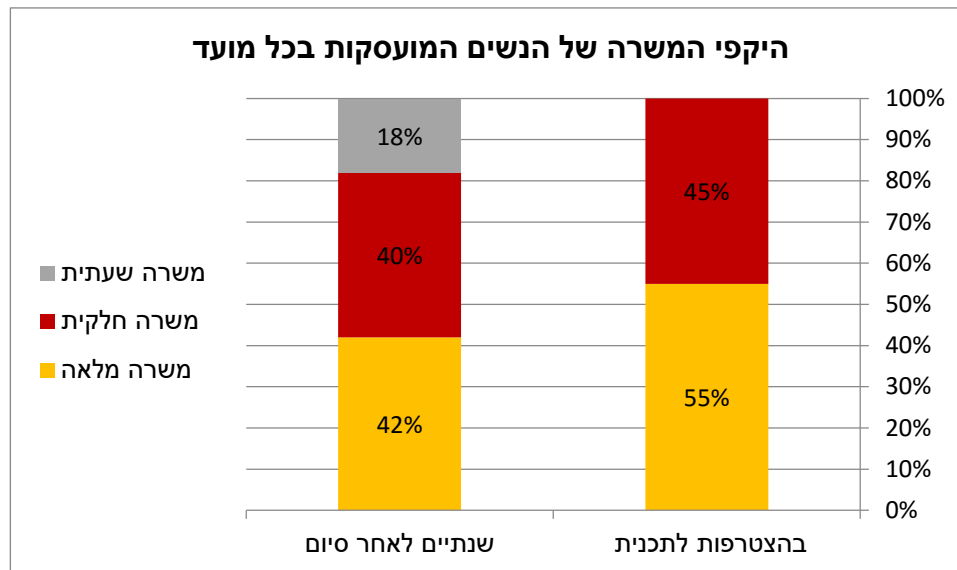
- **סטטוס משפחתי** - שיעור המשפחות היחידנות במדגם גדל מ 46% בתחילת התכנית ל- 51% במועד הבדיקה.

1.1 עבודה

- **הכשרה מקצועית** – התכנית תרמה להכשרה מקצועית של נשים, בעיקר. כ- 48% מהנשים כיום דיווחו שיצאו להכשרה מקצועית מאז סיום התכנית לעומת 17% מהגברים. הממצא בהלימה עם השיעור הנמוך של הנשים המועסקות בהצטרפות תכנית בהשוואה לשיעור הגברים.
- **שיעור המועסקים** עלה בקרב גברים ונשים כאחד, על אף שבקרב הנשים השיפור משמעותי יותר.
 - גברים – עליה מ- 60% בהצטרפות לתכנית ל- 82% המועסקים לאחר ארבע שנים.
 - נשים – עליה מ- 47% בהצטרפות לתכנית ל- 71% המועסקים לאחר ארבע שנים.
- **היקפי משרה**
 - גברים – בקרב הגברים חלה הרעה מסוימת. מתוך הגברים המועסקים בהצטרפות לתכנית, 82% עבדו במשרה מלאה והיתר במשרה חלקית. ארבע שנים לאחר מכן, פחת שיעור המועסקים במשרה מלאה ל- 55% וכשליש עובדים כיום במשרה שעתית/ משתנה.

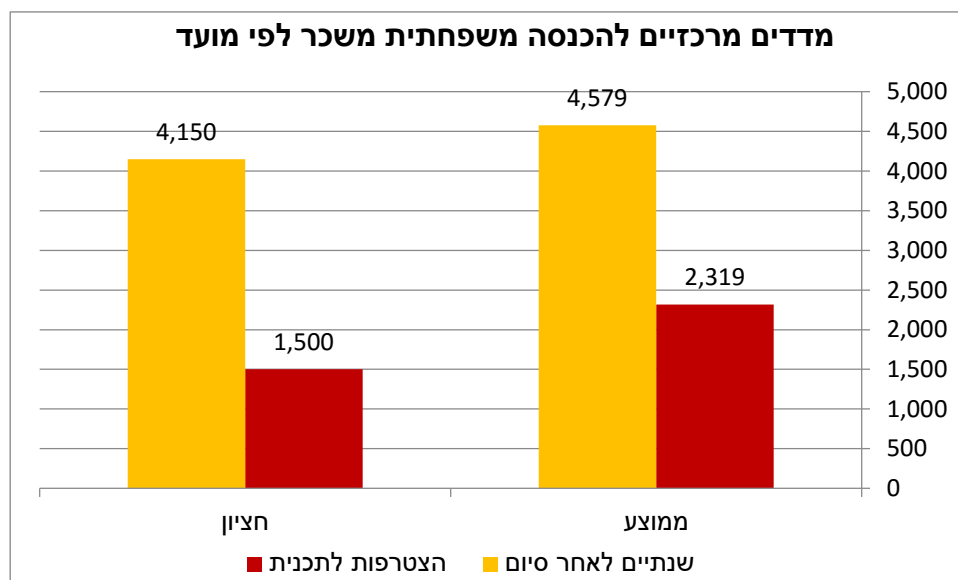
- נשים – תהליך דומה, אך מתון יותר, נמצא גם בקרב הנשים. מקרב הנשים המועסקות בהצטרפות לתכנית, למעלה ממחצית (55%) עבדו במשרה מלאה והיתר במשרה חלקית. ארבע שנים לאחר מכן, פחת שיעור המועסקות במשרה מלאה ל- 42% וכחמישית עובדות במשרה שעתית/ משתנה.

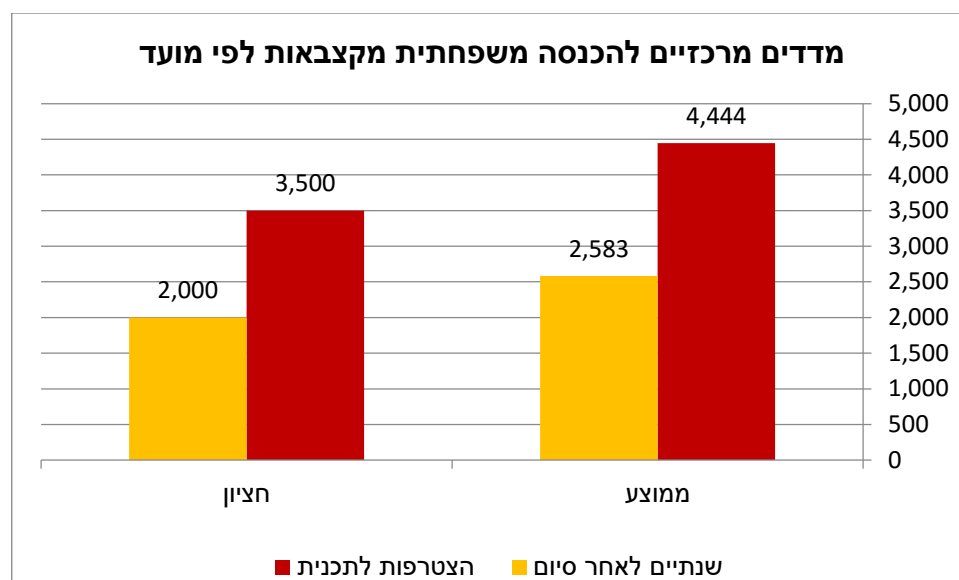
- **סוג משרה** – התכנית תרמה ליציבות התעסוקתית של המשפחות שבמדגם. בקרב הנשים השיפור גדול יותר.
- גברים - בהצטרפות לתכנית מתוך הגברים המועסקים 61% הועסקו כשכירים (והיתר עצמאים או עובדים מזדמנים) ואילו כיום עלה שיעורם ל-83%.
- נשים - בהצטרפות לתכנית שני שלישי (67%) מהנשים המועסקות עבדו כשכירות וכיום רובן המוחלט מועסקות כך (93%).
- **שדרוג תעסוקתי** – שיעור הנשים המדווחות על שדרוג כלשהו בעבודתם גבוה במעט מזה של הגברים (61% לעומת 52%, בהתאמה). אצל גברים ונשים כאחד בולט שהשדרוג כולל גם קידום בתפקיד וגם עליה בשכר או שיפור בתנאים הסוציאליים (24% בקרב נשים ו-12% בקרב גברים). בשיעור נמוך יותר מדווחים בכל מגדר על אחד מהשינויים הללו או על שיפור בתנאים הפיזיים ו/או על פתיחת עסק.

2. הכנסה

- נזכיר כי הנתונים בנוגע להכנסה מחושבים מכלל המדגם.
- **הכנסה משפחתית משכר** – ניכרת עליה מובהקת ומשמעותית בהכנסה המשפחתית משכר מממוצע של 2,319 ₪ בחודש ל-4,579 ₪. מחצית מהמשפחות השתכרו בהצטרפות לתכנית כ-1,500 ₪ בחודש ואילו כיום החציון קרוב לממוצע ועומד על כ-4,150 ₪ בחודש.

- **הכנסה משפחתית מקצבאות – חלה ירידה בהכנסה המשפחתית מקצבאות.** דבר העשוי להיות מוסבר על ידי העליה המקבילה בהכנסה משכר. **בהצטרפות** ממוצע הכנסה מקצבאות למשפחה עמד על כ- 4,444 ₪ בחודש ואילו לאחר ארבע שנים הוא ירד ל-2,583 ₪ בחודש ואילו החציון שהיה 3,500 ₪ בחודש פחת ל-2,000 ₪. ממצא זה עשוי להדגים גם את התועלת הצפויה למדינה מתמיכה בתכניות להתמודדות עם עוני.

ב.3 חובות

- מצבן של המשפחות מבחינת חובות והסדר חוב השתפר. בהצטרפות לתכנית- לכ- 100% מהמשפחות היו חובות ואילו כיום ל-79% מהמשפחות יש חובות. ומאלה שיש להם חובות ל- 69% יש שליטה על החוב בדמות הסדר מלא/ חלקי של תשלום.

ב.4 תיק ברווחה

- שיעור המשפחות המטופלות ברווחה ירד במהלך ארבע השנים מ-92% ל-71%, עם 21% מהמשפחות אשר דיווחו במחקר שסגרו את התיק במהלך השנים מאז הצטרפו לתכנית.

ג. איזון כלכלי

השגת איזון בין ההכנסות של המשפחה להוצאותיה היא אחד היעדים המרכזיים של ליווי המשפחות ב'כתף לכתף'. שמירה על איזון כלכלי לאורך זמן מבטא מודעות והתנהלות כלכלית של המשפחה, המכירה ביכולותיה ולקחת אחריות על מצבה, מחד גיסא, ואת המצב במשק הישראלי, מאידך גיסא..

כאיזון כלכלי הגדרנו גרעון של עד 500 ₪ בחודש בין הוצאות והכנסות.

מידע על ההכנסות וההוצאות של משפחות בסיום התכנית ושנתיים לאחר מכן היה זמין על מחצית המשפחות במדגם המתואם בלבד (22, 52%).

בראיה קבוצתית, בסיום התכנית ושנתיים לאחר מכן, שיעור דומה של מחצית ויותר מהמשפחות דיווחו על איזון כלכלי (59%, 13/22 בסיום ו-50%, 11/22 לאחר שנתיים).

בחינה פרטנית של כל משפחה מעלה כי אותו היקף של משפחות – 23% (5/22), הצליחו להגיע לאיזון כלכלי במהלך התקופה שבין סיום התכנית למועד ביצוע הסקר ובמקביל, אותו שיעור של משפחות לא שמרו על איזון כלכלי לאורך זמן כך שמצבן הורע בין סיום התכנית למועד הסקר.

בדיקה בקרב כלל המרואיינים בסקר המעקב – 81 משפחות, מעלה כי למעלה מרבע (27%, 22/81) דיווחו כי אין יודעות מהי רמת ההוצאות או ההכנסות שלהן. משמע, אין להן מעקב ולפיכך, במונחי התכנית משתמע כי מצבן אינו טוב.

ד. מוביליות כלכלית

1. תועלת למשפחה ולפרט

כדי לעמוד על המידה שבה התכנית מועילה למוביליות הכלכלית של מוטביה חילקנו את המידע שהתקבל ממשיבי המדגם על הכנסה משפחתית משכר לעשירונים לפי החלוקה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

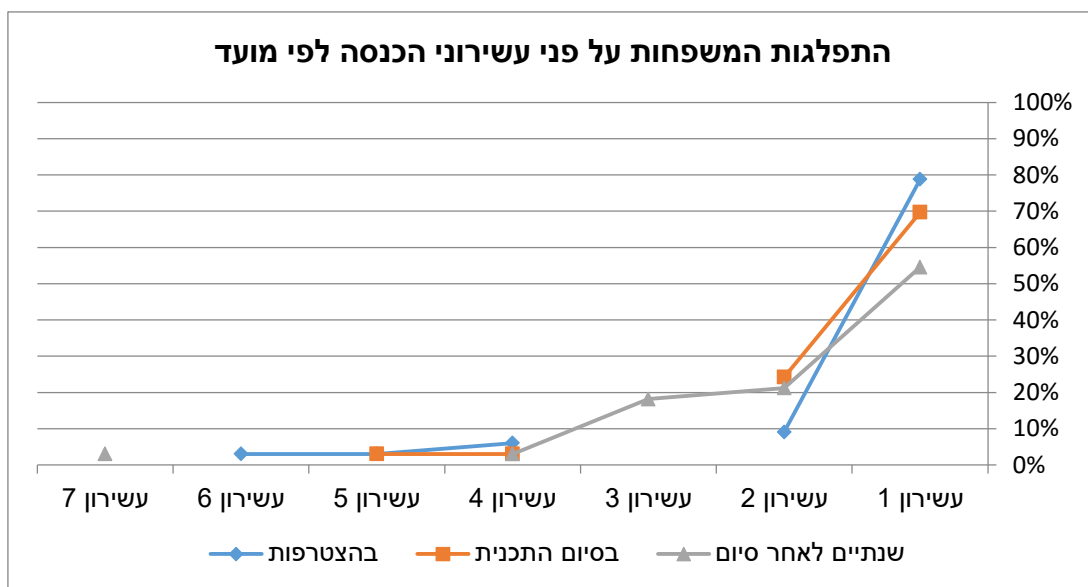
כפי שנראה בלוח 5 ובתרשים הצמוד לו להלן, כל משקי הבית במדגם, למעט אחד, היו בהצטרפות לתכנית בחמשת העשירונים התחתונים מבחינת הכנסה לנפש תקנית. יתר על כן, רובם המוחלט (79%) אכלסו את העשירון הראשון שבו ההכנסה לנפש תקנית היא מתחת לקו העוני (2,461 ₪ לנפש תקנית במונחי 2014).

בסיום התכנית נראית תזוזה קבוצתית מתונה כלפי מעלה בעשירוני ההכנסה כשעיקר השינוי ניכר בגידול משמעותי של מספר המשפחות בעשירון השני (בו גבול ההכנסה העליון הוא 3,113 ₪ לנפש בחודש במחירי 2014), עד שבסיום התכנית 55% 'בלבד' מהמשפחות נמצאות בעשירון התחתון והיתר שיפרו את מצבם.

לוח 5: הכנסה חודשית ממוצעת בעשירונים של משקי בית לפי הכנסה נטו לנפש תקנית

עשירון	גבול עליון בש"ח של העשירון	לפני התכנית		בסיום התכנית		לאחר שנתיים	
		%	N	%	N	%	N
1	2,216	79%	26	70%	23	55%	18
2	3,113	9%	3	24%	8	21%	7
3	3,957	--	--	--	--	18%	6
4	4,813	6%	2	3%	1	3%	1
5	5,702	3%	1	3%	1	--	--
6	6,718	3%	1	--	--	--	--
7	7,818	--	--	--	--	3%	1
	סה"כ	100%	33	100%	33	100%	33

הלמ"ס, שנתון סטטיסטי לישראל 2014

בחינה של הנתונים לפי משק בית מעלה כי התכנית מתניעה תהליך ההולך וצובר תאוצה גם לאחר הפרידה מהמלווה של 'כתף לכתף', בקרב חלק ניכר של המשפחות. ראה להלן לוח 6 והתרשים לאחריו. בסיום התכנית שני שלישים מהמשפחות נשארו באותו עשירון הכנסה, חמישית מהמשפחות (21%) שיפרו את מצבן ו-12% הרעו את מצבן במידה משתנה. כלומר, רמת ההכנסה לנפש פחתה כך שהמשפחה ירדה בדירוג העשירונים.

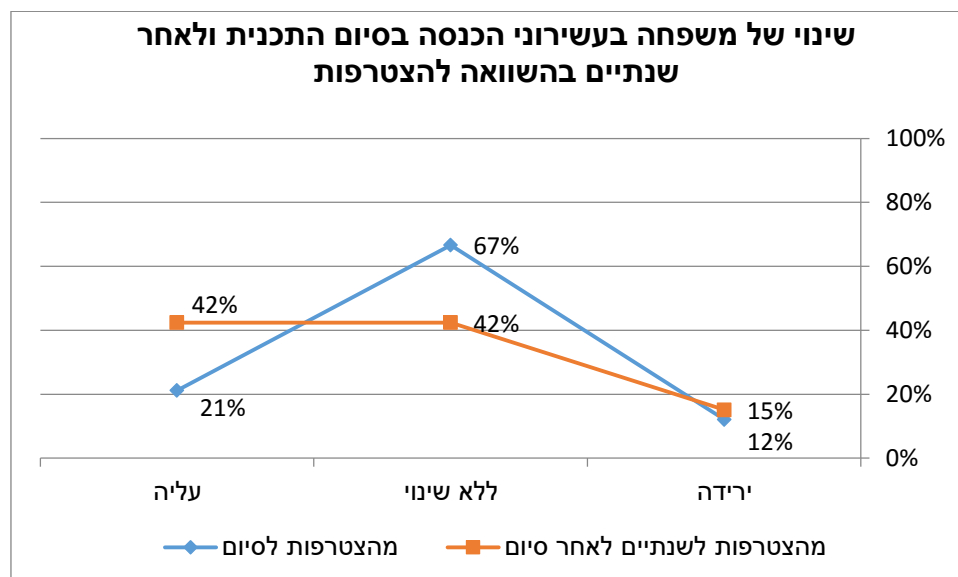
אולם, שנתיים לאחר סיום התכנית הוכפל מספר המשפחות אשר שיפרו את מצבן ועלו ברמת ההכנסה לנפש לפחות בעשירון אחד (מ-21% ל-42%).

כמו כן, מסתבר שפחות מחמישית מהמשפחות לא מצליחות להתאושש באופן משמעותי גם בסיוע התכנית.

לוח 6: שינויים בעשירונים בין המועדים

שינוי מהצטרפות				סוג השינוי
לשנתיים לאחר סיום התכנית		לסיום התכנית		
3%	1			ירידה בחמישה עשירונים
3%	1	6%	2	ירידה בארבעה עשירונים
0%	0	3%	1	ירידה בשלושה עשירונים
3%	1	0%	0	ירידה בשני עשירונים
6%	2	3%	1	ירידה בעשירון אחד
42%	14	67%	22	ללא שינוי
18%	6	18%	6	עליה בעשירון אחד
21%	7	0%	0	עליה בשני עשירונים
3%	1	3%	1	עליה בשלושה עשירונים

100%	33	100%	33	סה"כ
------	----	------	----	------

ד. 2. תועלות למדינה

את התועלת למדינה משיפור במצבם הכלכלי של מוטבי התכנית ניתחנו לפי שיעורי מס הכנסה ורמת ההוצאה לתצרוכת.

ד.2.א שינויים בהכנסה למדינה בשל עליה בהכנסה

נתונים ממרכז המידע והמחקר של הכנסת על חלוקת נטל המס לפי עשירוני הכנסה⁶ מלמדת כי מס הכנסה הוא הרכיב העיקרי במסים הישירים (כ-83% מהמסים הישירים). מסים על הוצאות שכר מהווים כ-12% מהמסים הישירים.

העשירון התחתון אינו משלם כלל מס הכנסה. לעומתו, שני העשירונים הגבוהים משלמים כ-82% מהמסים הישירים שמשקי הבית משלמים ושלושת העשירונים הגבוהים משלמים כ-90% שלהם. מכיון ש-42% ממוטבי המדגם עולים לפחות בעשירון אחד, הרי שבעקבות התכנית הם מתחילים לתרום להכנסות המדינה ממס הכנסה, גם אם שיעור קטן בהשוואה לשאר.

⁶ בר, א. (2011), בחינת נטל המס לפי עשירוני הכנסה, מרכז המידע והמחקר של הכנסת

ד.2. ברמת המדינה: גידול ההכנסה מגביית מע"מ

לצד המיסים הישירים קיימים מיסים עקיפים רגרסיביים כגון מע"מ, בלו על דלק ועל סיגריות וכדומה. כלומר, מיסוי על תצרוכת. הנטייה שולית לצרוך היא האחוז שהפרטים צורכים מכל שקל נוסף המתווסף להכנסתם הפנויה. כלומר, היחס בין השינוי בתצרוכת הפרטית לבין השינוי בהכנסה הפנויה.

מחקרים רבים הראו כי הנטייה השולית לצרוך של משפחות הולכת וקטנה ככל שההכנסה הפנויה גדלה. ככל שמשפחות עשירות יותר, הן נוטות לצרוך חלק יחסי קטן יותר מתוספת להכנסה מאשר משפחות עניות.

לוח 7: הוצאה כוללת לתצרוכת בש"ח לפי עשירוני הכנסה

עשירון	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
סך הוצאה	7,803	9,695	10,951	12,110	12,873	14,046	15,111	17,608	19,710	22,827

נתונים של מרכז המידע והמחקר של הכנסות (שם) מראים כי ההוצאה על צריכה של העשירון העליון היא אמנם פי 3.1% מההוצאה על צריכה של העשירון התחתון. אך עדיין, העשירון העליון משלם כ-18% מכלל תקבולי המע"מ והעשירון התחתון כ-6%. יתר על כן, כ-27% מהכנסות העשירון התחתון מוצאות על מע"מ. עשירון זה חריג. בין העשירון השני לעשירון העשירי יש ירידה הדרגתית בנטל המע"מ מסך ההכנסה של משק הבית. נטל המע"מ של העשירון הגבוה הוא 8.18% מסך ההכנסה שלו, והוא חצי מנטל המע"מ של העשירון השני מסך ההכנסה שלו.

בסך הכל, ככל שההכנסה גדלה, נטל כלל המסים העקיפים שנבדקו מההכנסה נטו של משקי הבית יורד מ-26.08% בעשירון השני ל-15.54% בעשירון התשיעי. העשירון הראשון והעשירון העשירי חריגים, ונטל המס בהם הוא 44.2% ו-11.53%, בהתאמה.

משקי הבית הכלולים בסקר של 'כתף לכתף' מראים היטב כיצד ההכנסות למדינה מעליה בהכנסה של משקי בית אלה אכן תעלה, אך גם מסבירה מדוע המשפחות יתקשו להיחלץ ממעגל העוני, שכן הותרת מיסוי עקיף רגרסיבי גבוה יחסית (כמו מע"מ) תורמת להגדלת הפער בין המיסוי הישיר למיסוי העקיף ומגבירה את האי-שוויון בין העשירונים.

ה. תפיסת התכנית ותרומותיה

את תפיסת התכנית ותרומותיה בדקנו בשני אופנים: דיווח ישיר על תרומת התכנית והמלצה על התכנית.

ה.1 דיווח על תרומות

המראיינים מדווחים על תרומות של 'כתף לכתף' להיבטים שונים בחייהם ברמה הנעה בממוצע בין בינונית-נמוכה לרבה (2.65 עד 3.9 בסולם 1-6).

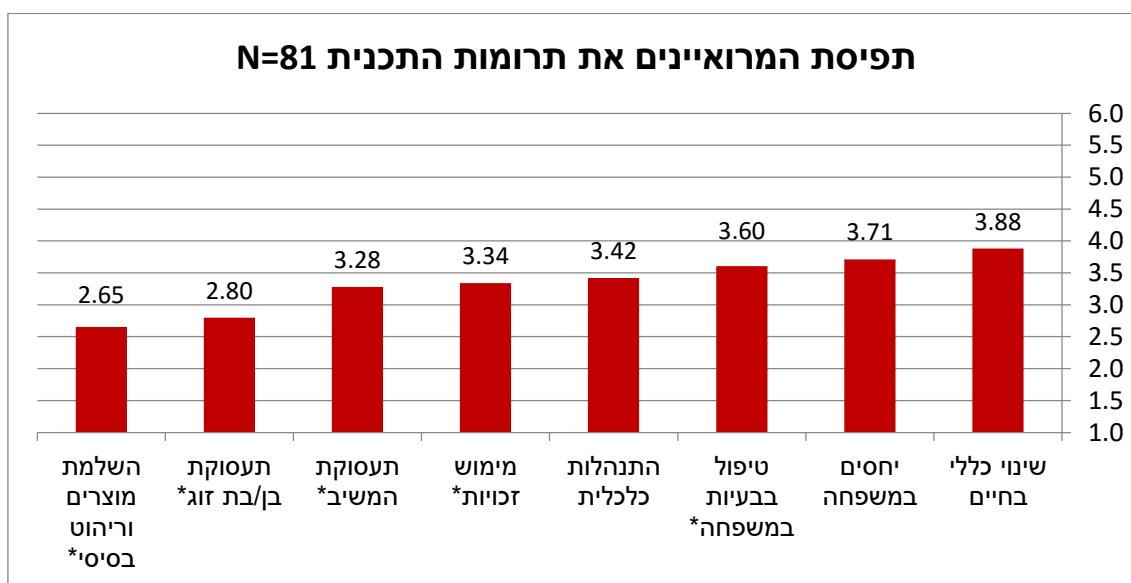
התרומה הגבוהה ביותר (ממוצע 3.9) מיוחסת ליצירת שינוי כללי בחייהם ובה מביעים המרואיינים תמימות דעים לגבי רמת התרומה של 'כתף לכתף'.

תרומות גבוהות (מעל ממוצע 3.5 בסולם 1-6) נוספות הן ליחסים במשפחה (3.7), לטיפול בבעיות במשפחה (3.6).

תמימות דעים בין המרואיינים נמצאה גם בחוות הדעת לגבי תרומת התכנית ליחסים במשפחה (3.7) ולהתנהלות כלכלית (3.6).

בחמשת ההיבטים הנותרים ניכרת שונות רבה בין המשיבים. כלומר, קיימים הבדלים ניכרים בחוות הדעת של המרואיינים בסוגיה שנשאלה. סביר להניח כי הדבר נובע מהרלוונטיות של ההיבטים השונים למצבה של המשפחה באותו היבט – צורך במימוש זכויות, בהשלמת מוצרים וריהוט בסיסי, בסיוע בתעסוקת המשיב ובן/בת זוגו ובטיפול בבעיות במשפחה.

משפחות יחידניות מייחסות תרומה רבה יותר לתכנית מאשר דו-הוריות (3.1 לעומת 2.1, בהתאמה).

בין המוקדים נמצאו מספר הבדלים במידה בה מייחסים המשיבים תרומות לתכנית עבורם.

- דירוג שביעות הרצון ביו ההיבטים שונה ממוקד למוקד.
- במוקד **אופקים** מייחסים ל"כתף לכתף" -
 - **תרומה גבוהה** במובהק ממוקדים אחרים בהיבטים -
 - שינוי כללי בחיים (4.7) לעומת אשקלון 1 (3.5); אשקלון 2 (3.7) וקריית מלאכי (3.9)
 - התנהלות כלכלית (4.3) לעומת ירוחם ובאר שבע לב העיר (3)
 - **תרומה נמוכה** במובהק ממוקדים אחרים בהיבטים -
 - תעסוקת בן זוג (0.5) לעומת ירוחם (3)

• מימוש זכויות (2.3) לעומת ירוחם (4.5)

30 משיבים הסבירו והרחיבו את תשובותיהם

בתחום הכלכלי

- העזרה בתחום הכלכלי הייתה מדהימה, פעם ראשונה שהרגשנו שאנחנו מתקרבים לזה בכלל...ללהבין...בשאר התחומים לא היה צורך משמעותי זה לא שלא היה בסדר או משהו. אבל, בתחום הכלכלי היא שיפור מאוד מאוד גדול.
- התוכנית עזרה מאוד בעיקר בתחום הכלכלי ולהיחשף לדברים שלא ידעתי. הלכתי לקורס מטפלות בעקבות זה. בעלי החליף עבודה בעקבות התוכנית.
- התוכנית פתחה אותנו להיות יותר מודעים למצב הכלכלי, המשפחתי ולמיצוי זכויות. ללא התוכנית היינו שוקעים. התוכנית פתחה אופקים, נתנה וכיוונה לאפשרויות ולאנפורמציה. התוכנית הייתה כמו אימון אישי. המנחה היתה אוזן קשבת ותרמה לפתיחות בינינו כזוג. מצטערים שנגמר...
- עזרו לנו, נתנו לנו אבל, היה לנו קשה לבצע את המשימות של התוכנית. הייתי רוצה ללמוד קורס.
- נתנה תמיכה, הבנה לדעת לשים מטרות, לגמור עם החובות.
- למדתי להתנהל כלכלית.
- התכנית עסקה בניהול כלכלי בלבד, לא היה צורך בשאר התחומים. אבל אני כן מאוד מאוד מעריכה את הליווי.
- דחף אותנו המון מבחינה כלכלית, דחף לשפר את המצב.

בהיבט המשפחתי

- מבחינת הילדים התרגלתי, הבנתי שאני אימא ויש לי אחריות.
- זה תרם מאוד, עובדה שאני עד היום משתמשת בזה. עזר לי לחשוב הרבה על המצב המשפחתי ולשנות אותו לטובה, בגישה עם הילדים, לחשוב על הכל מסביב...על העסק, התמיכה האישית לכל ילד.
- הקשרים עם הילדים והמשפחה התחזקו מאוד.
- קיבלתי תמיכה להתנהל עם המשפחה.

בהיבט הזוגי

- הקושי העיקרי היה בתחום המשפחתי-זוגי ובעיקר נעזרנו בתחום זה. בהעלאת המודעות ובשינוי תפיסתי בתחומים אלו.
- ביחסים האישיים ביני לבין אשתי יותר הבנה, יותר עומק מה זה משפחה.

בהיבט התעסוקתי

- בת הזוג - התכנית אפשרה לי להירשם ללימודי מזכירות רפואית (הארגון סייע במימון הלימודים) ומאוד שמחה על כך, אך לא הצלחתי למצוא עבודה בתחום שלמדתי.
- בן הזוג - השתלב במעגל העבודה בעקבות התוכנית.
- לבן הזוג לא עזר. ניסיתי לשכנע את הבעל לצאת לעבוד אבל לא הסכים.
- בת הזוג - נכנסתי לתוכנית בעיצומם של הלימודים וכבר הייתי מכוונת מטרה, לכן העיסוק בזה היה פחות רלוונטי.
- בן הזוג - עבורו סוג של הצלחה- עצם ההזדמנות לצאת לקורס ולסיים אותו, למרות שבסופו של דבר לא השתלב בתחום שלמד.

- בעבודה אני באותו המקום, אין ברירה.

השלמת מוצרים

- עזרו במיטה ומכונת כביסה - דברים שגם אני לבד יכולתי להשיג.
- בגלל תחלופת מנחות הפסדתי ריהוט שהובטח לי ונלחמנו עליו.
- עזרו בצבע לבית, עזרה ברכישת מיטות.
- קיבלנו מחשב לילדים ומיטות לילדים במקום לישון על מזרנים...

מיצוי זכויות

- מבחינת הזכויות לא הייתה עזרה, לא מבינים כל כך את מה שמגיע לנו, לא קיבלנו הזכות לסיוע בעמידר משום שהמשכורת של בעלי פחות ממשרה מלאה...

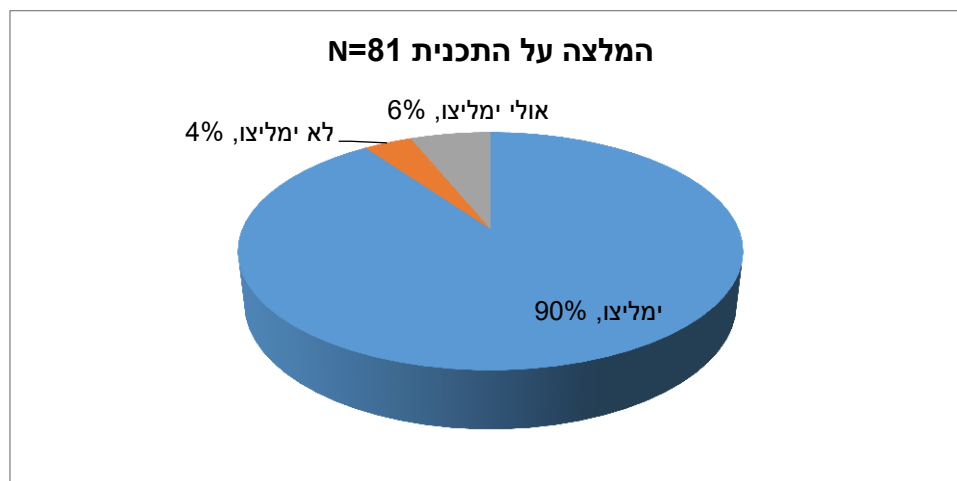
תרומה כוללת

- תכנית 'כתף לכתף' עזרה לנו לסדר את החיים שלנו, אומנם שינוי לא עבדנו או מצאנו עבודה בעקבות התכנית אך התכנית סיפקה הרבה דברים טובים ומשמעותיים בחיים שלנו, בנוסף לעזרה החומרית שקיבלנו מהם.
- נתן שינוי משמעותי בחיים, בעיקר תעסוקה. יציבות. אחריות על החיים שלי.
- התהליך שעברתי ב'כתף לכתף' סייע בחיזוק הביטחון העצמי, אבל לא סייע לי הרבה בניהול הכלכלי.
- השיחות עם המנחה עזרו לי ללמוד ולהתקדם הלאה להתפתח לדברים אחרים, בתחומי תעסוקה ובחיים בכלל.
- השיחות והמפגשים עם המנחה היו סוג של חופש, אוזן קשבת גם כשקשה. ברוב הדברים הסתדרתי בכוחות עצמי.
- היום אני אישה עצמאית, אוטונומית וסומכת על עצמי וזה בזכות התהליך שעברתי ב'כתף לכתף'.
- בזכות התוכנית הבנתי למה אני רוצה להצליח אבל לא מצליחה להצליח בפועל. פיתחתי המון מודעות.
- בזכות המנחה עזבתי את באר שבע לרחובות. עצם העובדה שקמתי ועזבתי זה הישג מאוד גדול.
- החלומות ברחובות אמנם לא התממשו ודברים לא חיוביים התרחשו בחיים. הקשיים הפילו אותי. הייתי בלי תמיכה לגמרי.
- באותה תקופה שהייתי בתכנית היו המון קשיים בגלל הגרוש שלי (שאז היינו רק פרודים) וזה לא איפשר לי להתפנות לדברים אחרים. 'כתף' נתנו בעיקר תמיכה נפשית ואוזן קשבת שמאוד הייתי זקוקה לה. בכל פעם שמשהו חדש היה צץ עם הפרוד המנחה עזרה לי להתמודד עם זה. הייתי זקוקה באותה תקופה לאנשים שירימו אותי ויתנו לי את תחושת הביטחון שאני מסוגלת להתמודד עם הדברים שצפים מולי והמנחה עשתה זאת.

מעטים מתחו ביקורת

- התהליך ב'כתף לכתף' סייע בחיזוק הביטחון העצמי, אבל לא סייע לי הרבה בניהול הכלכלי.
- הרגשנו בשינוי כללי יחסית מועט - המודעות עלתה מעט וכך גם השינוי התפיסתי היה מועט.
- אני יזמתי את הפנייה ל'כתף' ומאוד התאכזבתי בסוף ממה שייצא. לא מרגישה שעברתי שום תהליך. לא הייתה שום עשייה, תהליך או עיסוק בתכנים האלו מלבד "לאסוף קבלות". המפגשים נפסקו אחרי 10 מפגשים בערך. לא יודעת למה.

ה.2. המלצה על 'כתף לכתף'
הרוב המוחלט של המשיבים לסקר (90%, 73/81) ימליצו על התכנית למכריהם.

ניתוח הנימוקים להמלצה שמסרו המשיבים מסבירים את הייחוד של 'כתף לכתף' ואת סוד הצלחתה והם חוזרים על תיאורי התרומות של התכנית למשתתפים:

המנחים מאד משמעותיים בתהליך. הם מבטאים התבוננות הוליסטית על המשפחה וצרכיה, ללא שיפוטיות, ומבטאים בה אמון ותקווה שמועברים למשפחה. הם מסייעים למשפחה לפתח מודעות לעצמם, למה שמניע אותם ולחסמים בחייהם, לצד כלים מעשיים – בהתנהלות כלכלית, במציאת עבודה, במיצוי זכויות ובהורות והבנה כיצד להתמודד איתם, תוך תמיכה וליווי בתהליך השינוי. בנוסף לפניית עבוד המשפחות, יש ל"כתף לכתף" גם גמישות תקציבית החסרה לעובדי הרווחה לצרכי השלמה של ציוד בסיסי, למשל.

להלן מספר ציטוטים הממחישים זאת:

"כי מגלים דברים חדשים על עצמך, משפרים התנהלות בכל התחומים, מקבלים מידע שחסר, תכנית מחזקת, נותנת כלים להתנהגות טובה יותר בתור הורה, עוזרת מאוד במיצוי זכויות, ידיעת החוקים. תכנית מעודדת להעז ולהילחם ולא לוותר."

"התכנית מסייעת לאנשים לקיים חיים עצמאיים ונותנת כלים לפיתוח הביטחון העצמי. בנוסף, התכנית מפתחת יכולות ניהול כלכלי וצמיחה אישית."

"כי התכנית והמנחה עזרו לי רבות - במודעות שלי לגבי מיצוי זכויות; ניהול כלכלי תקין ואיזון בין ההוצאות להכנסות; להיות יותר עצמאית ולשבור הפחד מהחברה לצאת לעבוד בניקיון; לחזק הקשר עם הבנות שלי; לחזק

הקשר שלי עם החברות ולצאת לחברה בכוח וברצון ולא להתבייש מהמעמד של הגרושה אלא לחיות טבעי ולהתמודד עם כל הקשיים. הלואי והמנחה תחזור"

"כי יש לה יכולת להקשיב ולהקשיב ולהראות לך כוחות ואפשרויות. היא נותנת את הכלים. היא לא רק מדברת אלא גם עושה. הם אנשים נדיבים ויש מעקב...יש איכות של מקצוענות. למנחה יש רשת של קשרים וכתובות שיכולות מאוד לעזור."

משיבים בודדים סייגו את המלצתם ועוד פחות מכך לא ימליצו.

ההסתייגויות מתייחסות לשני נושאים עיקריים:

1. רמת המוטיבציה של המשפחה – שכן, התכנית "רצינית" ו"תובענית" (3)
"רק משפחה בעלת מוטיבציה מאוד גבוהה ליצירת שינוי כדאי שתכנס לתוכנית. משפחות שאינן בעלות מוטיבציה עלולות לחוות כישלון ותסכול."
"התוכנית מצריכה השקעת זמן רב, מה שלא תמיד ישנו... מה שגורם למשפחה חוסר נוחות מול המנחה."
2. תלוי תוצאה – המשיבים מייחסים את מידת ההצלחה בשיפור מצבם הכלכלי במנחה (2)
"כי אולי זה יעזור לו יותר, הכל יכול להיות, היו לי עליות וירידות עם המנחה, זו תכנית שלא יכולה לגרוע זה בטוח."

3 משיבים לא ימליצו על התכנית וגם הם בשל היעדר התוצאות המצופות:

"זה לא נתן לי שום דבר שעזר לי"

"התכנית לא קידמה אותי. כל הזמן רק דיברנו על ניהול תקציב אך הדבר הזה לא השתנה."

"התכנית כלל לא סייעה לנו בשום דבר רק גרמה נזקים, כמעט התגרשנו."

דיון והמלצות

'כתף לכתף' מלווה משפחות המתמודדות עם עוני עמוק – רוב המשפחות משתייכות לעשירון ההכנסה הנמוך ביותר מבחינת הכנסה ממוצעת לנפש תקנית. הן סובלות משיעור אבטלה גבוה מאד ביחס לאוכלוסייה (פי 6 בקרב גברים ופי 10 בקרב נשים). מיעוט מהמועסקים עובדים במשרה מלאה, בשכר נמוך ורובם ככולם מדווחים על צורך בשדרוג כלשהו בעבודתם (תנאים סוציאליים, שכר, תפקיד שאינו הולם את כישוריהם ועוד). בהצטרפות לתכנית לכל המשפחות יש חובות ולרובן המוחלט תיק פעיל ברווחה על רקע קשיים כלכליים. עוני בממדים המתוארים לעיל נמצא בשיעור גבוה יותר במוקדים הפועלים ביישובים בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל ובקרב משפחות חד הוריות.

'כתף לכתף' מספקת למשפחות אלה ליווי במשך שנתיים ועובדת עימם במודל אימוני מכוון תוצאות, בארבעה צירים מרכזיים: ניהול כלכלי, תעסוקה, חיזוק התא המשפחתי ואיכות חיים.

בדיקה של שינויים בשתי נקודות הזמן – מיידית (בסיום התכנית) ומתמשכת (שנתיים לאחר סיום), בהשוואה למועד ההצטרפות ל'כתף' מלמדת על תרומה משמעותית של התכנית למשפחות. בטווח המידי נמצא שיפור במצב הכלכלי של המשפחות, המיוחס בעיקר לגידול בשיעור הנשים המשתלבות בשוק העבודה ובנוסף, לשדרוג בתנאי ההעסקה של אלה שכבר עבדו בהצטרפות לתכנית ויציבות תעסוקתית בדמות עבודה כשכירים.

נמצא גם כי התכנית מתניעה תהליך ההולך וצובר תאוצה עם הזמן שכן, האפקט המתמשך מלמד כי שנתיים לאחר סיום התכנית מחצית מהמשפחות משתכרות פי 3.3 (!) ממה שהשתכרו בהצטרפות לתכנית. במקביל, חלה ירידה מובהקת בהכנסתן מקצבאות. כלומר, שהן פחות זכאיות לקצבאות מהמדינה. חמישית מהמשפחות מצליחות לסגור חובות ולמעלה משני שליש מהמשפחות שעדיין יש להן חובות שולטות בהם בדמות הסדר חובות מלא או חלקי. יתר על כן, חמישית מהמשפחות סוגרות את התיק ברווחה, דבר אשר יותר מרמת ההכנסה בטא את רמת החוסן של המשפחות ויכולתן להתנהל באופן עצמאי ואופטימי. תימוכין לכך נמצאים בחוות הדעת של המראיינים על התכנית, מהם עולה כי העבודה עם 'כתף לכתף' אמנם תובענית אך, התהליך מקנה למשתתפים מודעות, תחושת מסוגלות, לצד הבנה וכלים מעשיים להתמודדות במישורים שונים - כלכלי, תעסוקתי, זוגי ומשפחתי.

חשוב לציין כי תעסוקה נמצאה כמשתנה המסביר הבדלים בהיקף ורמת השיפור בקרב המשפחות. כשלפחות אחד מבני הזוג עובד בהצטרפות לתכנית, יש למשפחה סיכוי טוב יותר להתקדם – לבן/בת הזוג האחר למצוא עבודה, להעלות את רמת ההכנסה המשפחתית, להגיע להסדרי חוב, להפחית תלות בקצבאות של המדינה ולסיים את הקשר עם לשכת הרווחה אך, לא בהכרח להפחית הוצאות משפחתיות ולחסוך בקביעות.

על אף ההבדלים בין המוקדים השונים בהם פועלת 'כתף לכתף' במאפייני המשפחות, מחד גיסא, ובתוצאות לאורך זמן, מאידך גיסא, לא נמצא דפוס שיטתי המבחין בין מרכז ופריפריה, בין משפחות קטנות לגדולות או בין מגזרים. עם זאת, אין ספק שהמידע שעמד לרשותנו לא היה מלא ויתכן כי השפיע על היכולת להסיק מסקנות תקפות.

מנקודת מבטה של המדינה, יש תועלת בתמיכה ב'כתף לכתף' שכן, היא מקדמת את המשפחות ושנתיים לאחר התכנית מתכנסים השינויים המתוארים לעיל לעלייה של קרוב למחצית מהמשפחות בדירוג העשירונים של הכנסה ממוצעת לנפש תקנית, דבר המשפיע הן על עליה קלה בתשלום מיסים ישירים וגם על ההכנסה הצפויה למדינה ממסים רגרסיביים בשל הנטייה השולית הגבוהה לצרוך בקרב העשירונים הנמוכים. אך על אף תמורות אלה, עדיין חלק קטן מהמשפחות בלבד מצליחות לעלות מעל לקו העוני, ואף יותר מזה – מרביתן לא מצליחות לשמור לאורך זמן על איזון בין הכנסות והוצאות. לא כל ראשי המשפחות מצליחים להשתלב בעולם העבודה, על אף ההכשרות המקצועיות שבהן תומכת 'כתף לכתף', שלא לדבר על ירידה בהיקף המועסקים במשרה מלאה.

כל אלה מצביעים על עומק הקשיים עימן מתמודדות המשפחות אך גם על חסמים שהם מעבר למשפחות עצמן – מבנה המשק הישראלי, יוקר המחיה והמדיניות הממשלתית בהיבטים של מיסוי וגמלאות.

לאור ממצאים אלה מתבקשת בחינה על האופן שבו מיושם מודל העבודה של 'כתף לכתף' ועל רכיבים משלימים שלו.

- **מודל העבודה של 'כתף לכתף'** – ניתוח חוות הדעת של המרואיינים על התכנית ועל תרומותיה מלמד על התוקף שיש למודל העבודה האימוני וההוליסטי של הארגון. האתגרים עימם מתמודדות המשפחות כרוכים זה בזה ומצינים זה את האחר. לפיכך, לא ניתן להתייחס רק לפן אחד של החיים בלי להבין ממה הוא מושפע ועל מה משפיע. למעשה, במסגרת אנח"ת הרווחה מספק הארגון למנחה ולמשפחה מפת דרכים להתבונן על מצבה של המשפחה ולהתאים לה תכנית התערבות פרטנית. האוריינטציה האימונית פועלת בו בזמן לשמירה על היישומיות של ההתערבות וגם לשימוש בגישת הכוחות כדי לחזק את המוטבים והמיומנויות שלהם. לא רק זאת, אלא שהקשר הפרטני בין ראשי המשפחה והמנחה המלווה הוא אבן יסוד בהצלחת התכנית. קשר זה מאפשר לחשוף את החסמים העמוקים המקשים על התנהלות המשפחה ולהתמודד עימם כאן ועכשיו, תוך התייחסות לסוגיות מעשיות – כלכליות, תעסוקתיות ומשפחתיות. היעדר ממצא חד משמעי בנוגע להבדלים בתוצאות בין המוקדים עשוי להתפרש בשני כיוונים הפוכים – האחד, שקיימת מידה רבה של אחידות בעבודה של המנחים במוקדים השונים אבל קיים גיוון רב בתוך קבוצת המשפחות בכל מוקד או לחילופין, שאין כלל אחידות באופן העבודה. הממצאים הנקודתיים בכל מדד עשוי לסייע למובילי התכנית לבחון את התשומות ותהליכי העבודה בכל מוקד ולחזק אותם.
- **תחזוקה מותאמת** – החיים של משפחות בעוני ומצוקה מתאפיינים בהתמודדות עם משברים וצורך לקבל החלטות בתנאים הנראים כתנאי 'סכום אפס'. אלא, שאחת מנקודות התורפה של תכניות להתמודדות עם עוני היא היעדר קשר עם המסיימים. נראה לנו שחיוני לפתח מתכונת של תחזוקה או של התייעצות נקודתית

למשפחות 'בוגרות' התכנית, כפי שנוהגים גם לא מעט ארגונים עסקיים הפועלים בתחום האוריינות הפיננסית. משמעות הדבר היא גם הבהרת התנאים כבר בחוזה ההתחלתי עם המשפחות ויתכן שהדבר יסייע גם להיענות גבוהה יותר בבדיקת האפקטיביות המתמשכת ולקבלת נתונים עדכניים לאחר סיום התכנית.

- **משקלה של תעסוקה בשיפור מצבן של המשפחות** – ברור כי תעסוקה לאורך זמן משפרת את המצב הכלכלי של משפחות ומפחית את התלות שלהן בקצבאות. ניתן ורצוי לחזק את המסר הזה בשיח עם המשפחות ובמקביל, בשיח עם המדינה. על 'כתף לכתף' לשקול את מקומה של התעסוקה במודל העבודה של 'כתף' - האם להציב תעסוקה של אחד מבני הזוג לפחות כתנאי לקבלת השירות או לחילופין, לתת דגש גדול יותר או מוקדם יותר על הפן התעסוקתי בעבודה עם משפחה שאחד או יותר מהם אינם לוקחים חלק בשוק העבודה.
- **מדידה והערכה** - מחקר זה התאפשר בזכות העובדה ש'כתף לכתף' מודדת בקביעות את פעילותה ותוצאותיה בקרב המשפחות בכל מוקדי פעילותה. יתר על כן, הארגון משפר את כלי המדידה שלו משנה לשנה, מדייק את השאלות ואת המעקב אחר הדיוק בנתונים ומתייחס למדדים קשים (הכנסה, תעסוקה, הוצאות, חובות וכדומה) ורכים (תפיסות של המשתתפים וחווות דעת שלהם) גם יחד, על אף משאבי המומחיות שהדבר דורש מהארגון. עם זאת, המידע שהיה זמין למחקר היה עדיין חלקי. ולפיכך, חיוני למסד מדידה אחידה, שיטתית ועקבית של מצב המשפחות לאורך כל התהליך – מנקודת ההצטרפות לתכנית ואילך, כבסיס לקבלת החלטות מושכלת וללמידה ארגונית מתמשכת.
- **מקומה של המדינה** - הממצאים מלמדים כי כדאי למדינה לתמוך בתכניות התמודדות עם עוני כגון זו של 'כתף לכתף' ובכך להעלות את הכנסותיה ממיסים מצד אחד, ולהפחית את ההוצאה על קצבאות הקשורות בעוני. וזאת, מבלי להפחית מאחריותה של המדינה לגבש מדיניות המעודדת צמיחה מכלילה - בפריפריה כבמרכז, וכזו המכוונת את חלוקת ההון גם לשכבות החלשות.

לסיום, 'כתף לכתף' מחוללת שינוי מהותי, משמעותי ומתמשך בחיי המשפחות שהיא מלווה. לא נוכל לומר בוודאות שכל המשפחות ממצות את הידע והכלים שמוקנים להם בתהליך הליווי כדי לפרוץ את מעגל העוני אולם, גם אם כן, עדיין קיימים חסמים מובנים המקשים על המשפחות להתמיד בחתירתן לשיפור ולשמור על רמת התנהלות מיטיבה. יש ביכולתה של 'כתף לכתף' לצמצם באופן חלקי את החסמים הללו באמצעות שכלול של אופני ההתערבות שלה אך, בחלקם חסמים אלו תלויים בגורמים שאינם בשליטת המשפחות ו/או 'כתף'. את המודעות לגורמים אלה יש לעורר באמצעות המשך של מחקרי הערכה ושל דיון עם קובעי המדיניות ברמה המקומית והלאומית.